

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

LYNGBY-BOGEN 1970-71

UDGIVET AF
HISTORISK-TOPOGRAFISK SELSKAB
FOR LYNGBY-TAARBÆK KOMMUNE

LYNGBY-BOGEN

1970-71

UDGIVET AF
HISTORISK-TOPOGRAFISK SELSKAB
FOR LYNGBY-TAARBÆK
KOMMUNE

Typografien ved
Erik Ellegaard Frederiksen

Sat og trykt i
K. Larsen & Søn's Bogtrykkeri

Omslag: Udsnit af kort over en del af
Københavns len, tegnet 1649
af Christian IV's kartograf
Johannes Mejer.

INDHOLDSFORTEGNELSE

<i>Ebba Waaben:</i>	
Mølleåen 1600-50 og en retssag om vandkraften 1650-52 ..	5
<i>Kai Uldall:</i>	
Lyngbyvejens milepæle	73
<i>Fritz Alten:</i>	
Familien Modeweg og Brede Klædefabrik	96
<i>Svend Thorsen:</i>	
På en skoles hundredårsdag	111
<i>Fhv. sognepræst E. Carsten Larsen:</i>	
Træk af Lyngby's kirkeliv 1924/42	116
Oplevet - erindret - refereret	
<i>Aage Børresen:</i>	
Beretning om selskabets virksomhed 1970/71	130

Udgivet med støtte af Sparekassen for Lyngby og Omegns Fond

Ebba Waaben:

MØLLEÅEN 1600-50 OG EN RETSSAG OM VANDKRAFTEN 1650-52

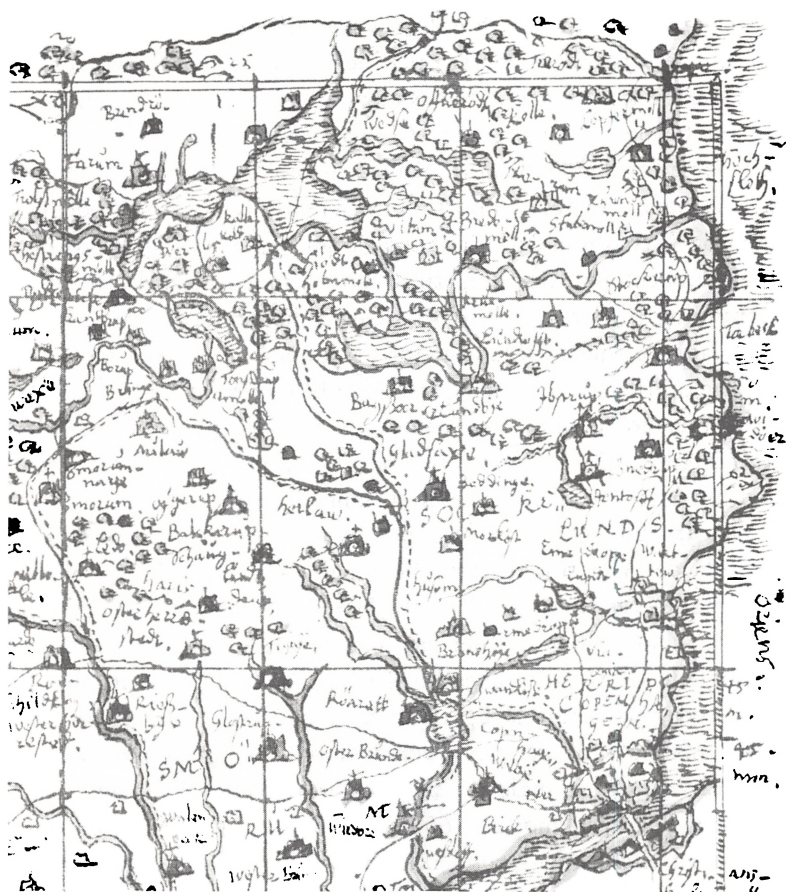
I.

Ved midten af 1600-tallet kaldte man endnu ikke åen fra Furesø til Øresund for Mølleåen, den hed Furstrømmen eller blot strømmen fra Furesø – men sine 9 møllesteder, de samme som i dag, havde den da allerede fået, og dens velfortjente navn »Mølleå« dukker kort efter op. Det forekommer således, da egnen sammen med det øvrige Danmark første gang blev målt og vurderet i matrikler, et arbejde der kom til en foreløbig afslutning i 1680'erne¹). Almindeligt blev navnet dog først langt senere. 2 af de 9 møller var nyligt anlagt, Nymølle og Rådvad, andre havde eksisteret siden tidlig middelalder: Hjortholm mølle, Lyngby, Ørholm²), måske Fuglevad og sikkert også Brede og Stubbe mølle (som senere er kommet til at hedde Stampen), mens det er mere tvivlsomt, om Strandmøllen går længere tilbage end til sidste del af 1500-tallet.

Om møllerne i middelalderen kan man kun få oplysninger i tilfældigt bevarede breve og enkelte jordebøger, helt utilstrækkeligt til nærmere beskrivelse. Det ser ud til, at det udelukkende har drejet sig om kornmøller, måske med undtagelse af, at der allerede i 14. årh. kan være tilberedt læder ved Bryde mølle, som med nogenlunde sikkerhed kan identificeres med Brede mølle. I den årlige mølleafgift herfra indgik nemlig et par sko til »fogeden«, d.v.s. bispens foged på Hjortholm. Roskildebispen havde i 1370 5 møller ved åen; efter reformationen blev de alle krongods. Lyng-

by derimod har altid været krongods, også i katolsk tid, derfor tilnavnet »Kongens«, der kan følges langt tilbage i tiden. Vor viden om møllerne bliver langt større i løbet af 16. årh., hvor møllerne findes omtalt i langt flere bevarede arkivalier, særlig i rentemestrenes regnskaber, da mange udgifter til kongens møller, ved nybygning og reparationer, betaltes af rentekammerets pengekasse. Ligeledes omtales de i kongebreve, som vi kender (i forkortet form) fra de lange protokolrækker, der førtes i Danske cancelli over alle breve, der sendtes ud, og som nu foreligger trykte i »Kancelliets brevbøger«. I brevene forekommer kongelige ordrer om møllerne af forskelligt indhold, om deres produktion, privilegier, bygninger, beboere etc. Derefter udvides vort kendskab betydeligt fra 1599, da Københavns lensregnskaber er bevarede fra dette år med en lang række hovedregnskaber, jordebøger og skatteregnskaber. Skattelisterne har den ulempe, at håndværkerne på møllerne i denne periode ikke var med, fordi de var skattefri. De nævnes kun i een skatliste, listen over hovedskatten 1645. Dette år fik nemlig alle egne af riget, der ikke var blevet direkte ramt af krigen med svenskerne, pålagt en skat pr. »hovede«, d.v.s. alle over 15 år skulle betale et pengebeløb til rigets genrejsning. Derfor finder vi heri et mandtal over Lyngby og Søllerød sogne, hvor også håndværkerne på møllerne er nævnt. Iøvrigt afslører listen en anden form for hjælp til de krigshærgede egne: mange hjem, især i Lyngby, husede skånske flygtninge. Fra 1621 er Sokkelund herreds tingbøger bevarede med enkelte huller i rækken. De første, op til 1638, er nu udgivet i bogform. På de tidspunkter, hvor der opstod retssager med møllerne indblandede, vil man i tingbøgernes referater af de afgivne vidnesbyrd få oplysninger, der ikke kan findes andre steder, om personer, daglig tilværelse og arbejdet ved møllerne. Mens man allerede i 1558 gjorde det obligatorisk, at der førtes tingbøger ved hvert herred i Danmark, var det først i Christian 4's senere tid, at præsterne fik pålagt at føre

Mølleåen 1600–50 og en retssag om vandkraften 1650–52

Udsnit af kort over en del af Københavns len, tegnet 1649 af Christian IV's berømte kartograf Johannes Mejer. Der er kun afsat 8 møller ved Mølleåen idet Fugleved er sprunget over. Navnene Stubbe og »Ruwads« mølle er fejlagtigt sat ved de to østligste møller, så navnet Strandmøllen ikke er med. Derved er møllen, som i virkeligheden er Stubbe mølle ubenævnt. Nymølle ses på kortet, den har heller ingen navn, men det er muligt den ikke havde fået det endnu. Nord for Mølleåen ses Hans Ehms kobbermølle ved den lille Vedbæk. Kortet er det første specialkort over egnen. En fejl var det at lade Bagsværd og Lyngby sø være een stor sø. (Det kgl. Bibliotek foto)

kirkebog over sognets døbte, trolovede, gifte og begravede. Lyngbys ældste kirkebog er borte, men den findes som afskrift foran i en kirkebog fra 18. årh., således at vi alligevel har oplysninger om sognets beboere tilbage til år 1644. Søllerød kirkebog er derimod helt borte for den ældste tid. Mølleåens møller var fordelt mellem disse 2 sogne, således at Hjortholm, Lyngby, Fuglevad, Brede, Ørholm og Nymølle hørte til Lyngby sogn, resten til Søllerød. Borgere i København, der kom til at bo på møllerne, beholdt oftest tilknytning til deres kirke dér. – Det er hovedsagelig dette kilde-materiale, der her er udnyttet for at kunne fortælle om møllernes historie op til 1650 og for at få et overblik over den situation, der forelå, da to af hovedpersonerne ved åen, Johan Ettersen på Strandmøllen og Henrik Müller på Hjortholm mølle, kom i strid med hinanden, hvilket førte til en lang proces.

Ved år 1600 var 6 af de 7 møller ved åen kornmøller. Yderligere lå der vest for Furesø 2 kornmøller, Øvre og Nedre Hestetangsmølle, ved åens øvre forløb. Der var møllepligt i Danmark, d.v.s. at kongens bønder (der var ingen adelsbønder i herredet) var forpligtede til at lade deres korn male på de anerkendte møller, der til gengæld betalte årlig afgift til kongen for retten til at male mel³). Men blandt de privilegerede møller kunne bønderne selv vælge, hvem de lod male for sig. Derfor kan vi f. eks. blandt kunderne til Fuglevad mølle i 1650 finde bønder helt fra Kollekolle, som af en eller anden grund ikke har foretrukket de nærmere liggende møller⁴). Alvorligt ville det have været for møllerne, om bønderne selv begyndte at male deres eget korn, enten ved at installere små »skvatmøller« i de mange små vandløb, der dengang fandtes næsten overalt, eller ved at indrette hestemøller i deres gårde. Men myndighederne vågede nøje over, at ingen prøvede på dette, for dermed ødelagde man den gode indtægtskilde, som landgildemøllerne var for staten. En eneste bonde i Københavns len (som omfattede Smørum og Ølstykke herreder foruden Sokke-

Mølleåen 1600–50 og en retssag om vandkraften 1650–52

lund), Jens Pedersen i Mørkøv, fik fra 1650 lov at indrette hestemølle til maling af eget korn og malt, men måtte til gengæld hvert år betale 2 rigsdaler for denne ret⁵). – I juli 1650 fik mølleren i Lyngby, Peder Søfrensen, et tingsvidne fra Sokkelund herredsting til støtte for en ansøgning om eftergivelse af den landgilde, han skyldte for de 2 sidste år. 4 bønder fra Lyngby bekræftede med ed (idet de holdt 3 fingre i vejret, en ceremoni, som enhver, der aflagde vidnesbyrd ved tinget, skulle underkastes), at Peder Møller havde lidt stor skade i sin næring, fordi rugen dette og det foregående år var slået helt fejl. Hans mølle havde stået stille, idet størstedelen af de folk, der havde noget at købe for, havde købt rug i København og ladet det male på hjemvejen i vejrmøllen udenfor byen, mens andre købte deres brød færdigt i København. Skulle mølleren alligevel betale sin landgilde, ville han komme i yderste nød og armod⁶). At Mølleåens møller kunne få konkurrence fra møllerne i byen, er imidlertid et nyt træk i udviklingen. Den forlegenhed, Peder Møller dette år blev hjulpet ud af, var ikke typisk for situationen på Lyngby kornmølle, som ellers var blandt dem, der klarede sig bedst. Det viser imidlertid, hvor let man i de tider kunne komme bagud. Ved andre møller kunne der også opstå vanskeligheder. I 1614 stod Brede mølle øde. Den blev efter et stykke tid bortfæstet igen, men mølleren Hans Hansen flygtede i 1617, fordi han ikke kunne klare landgildebetalingen til 1. maj. Hans ejendele blev konfiskerede, men de rakte ikke til fuld betaling af det skyldige beløb. Nogle år efter kunne han dog gøre et nyt forsøg, idet han i 1620 fæstede Brede mølle til sin søn Oluf Hansen for 24 rdr.⁷).

Bondebyerne omkring Mølleåen var ikke særlig store. Lyngby havde 17 gårde, Virum, Stokkerup, Nærum et lignende antal, Lundtofte noget mindre, og selvom der kunne komme møllegæster længere fra, så var der ikke langt til andre vandløb, hvor der også lå kornmøller. Til det store antal møller ved Mølleåen har der

ikke fra egnen været korn nok at male. I 1651 klager Søllerødpræsten over, at den korntiende, der lå til hans kald her midt i skov-egnen, slet ikke kan måle sig med den, som præsterne har af gårde på »sletten«, d.v.s. vest for København⁸). Der er ikke tvivl om, at mølleåegnens gårde har haft en større andel af engjord og et mindre kornareal end gårdene dér. Det var da heller ikke alene af lokale møllegæster, de 6 kornmøller ved åen levede. Der blev i stor udstrækning malet korn fra andre egne af landet, tilsendt Provianthuset i København som skatter og afgifter og herfra kørt til møllerne ved åen. I år, hvor den danske høst slog fejl, er endda malet preussisk og polsk rug for kongen på Lyngby mølle⁹). Produktionen leveredes til Provianthuset, sommetider som kaf-ringsbrød bagt af møllerne og bønderne i Lyngby sogn. Det var hoffets og først og fremmest flådens behov, der skulle dækkes. Kørslen frem og tilbage til møllerne måtte bønderne klare; de havde pligt til at møde med deres heste og vogne, når kongen eller lensmanden gennem sine fogeder tilsagde dem til at køre, »gøre ægter«, og mødte de ikke, kunne ridefogeden lade hente pant hos dem eller lade dem tiltale ved retten. Fra 1625 fik bønderne en ordning, hvorefter de årligt betalte nogle rdr. mod til gengæld at slippe for en del af det offentlige pligtarbejde. Det betød ikke, at møllerejserne frem og tilbage til København hørte op; bønderne blev blot nu betalt for kørslen, 40 skilling pr. gang, og derved er til eftertiden overleveret lister over kørende bønder og deres vognlæs¹⁰). Betalingen har næppe fristet bønderne til vognmandskørsel, og det ser også ud til, at ombudet har gået så meget på omgang, at det ligner en tvangsudskrivning.

Hjortholm mølle var i 1608 blevet overtaget af slotsfogeden på Københavns slot Hans Merckel von Schmallkall; derfor kaldtes den også Slotsmøllen af folk på egnen¹¹). Slotsfogeden betalte ingen landgilde, men vedligeholdte til gengæld selv sin mølle. Formentlig er der her malet mel til slottets forbrug; det kan have

været baggrunden for, at Hans Merckel fik møllen. Vi ved blot ingenting herom. Fra 1625, da vi kender møllerejerne fra København, gik de alle til Lyngby, Fuglevad og Brede mølle, hovedsagelig til de 2 første. Når møllerne sommetider får et lille parti rug at male til kongens, den udvalgte prins' eller fru Kirstens eget brød, har det nok drejet sig om et særlig udsøgt parti brødkorn¹²).

Bortset fra Hjortholm vedligeholdte kongen de øvrige møller, således at han lod foretage nybygninger og større reparationer som fornyelse af vandrender og hjul, genopbygning af dæmninger og sluser. Han vedligeholdte også læderremmene til sigtekværnene i Lyngby og Fuglevad, men ellers måtte møllerne tage sig af de små reparationer, som dengang kaldtes »flikkeri«. Møllestenene, som blev indkøbt for kongens regning, stammede fra Skåne. De købtes i Landskrona; herfra sendtes møllesten til møller i hele Danmark. I 1635 tog mølleren i Lyngby, Peder Søfrensen, til marked i Landskrona og købte 10 møllesten af forskellig størrelse for kongen. 1 sten kom til hans egen mølle, 2 til Stubbe mølle, de andre fordeltes på andre møller i Københavns len. De største af stenene (opgivet fra 8 til 10¹/₂ »spand«) kostede 25 rdr. stykket, hvortil kom fragtomkostninger på tilsammen ca. 14 rdr. I året 1612 havde man købt for 125 rdr. møllesten. Ville man have møllesten af særlig hårdhed og slidstyrke, bedre end de skånske, købte man i stedet rhinske. Om Fuglevad mølle hører vi 1639, at der tidligere havde siddet 2 rhinske møllesten, som nu skaffedes tilbage på plads igen, efter at de havde været brugt nogen tid i Lyngby og Knardrup møller. Her fik man så erstatning i 2 skånske sten¹⁴).

For at få møllernes maskineri så stærkt som muligt (det var af træ, som man endnu ikke havde større mulighed for at imprægnere,) brugte man til de vigtigste dele helst egetræ. En del egetræ og andet bygningstræ blev »udvist« i egnens skove, d.v.s. at mølleren hos lensmanden på Københavns slot kunne få en seddel om, at

Dette maleri, der hænger i Lyngby kirke, har man hidtil ment kunne forestille Valentin Merckel, sognepræst i Lyngby 1640-81. Det er forsøgsvis blevet dateret 1650. Børnenes køn og antal passer imidlertid ikke på Valentin M.s familie, som man kan følge den i kirkebogen, og dragterne passer bedre på en tid 15-20 år før 1650. Forgængeren i embedet Hans Pedersen (præst 1618-40) kan det ikke være, da han havde lutter døtre. Det behøver imidlertid ikke at være en

han måtte få f. eks. et egetræ til mølleakse. Ingen træer måtte fældes i skovene, uden at de var mærket med stempel med Christian 4's kronede cifre. Et stempel skulle sidde tilbage på rodstykket, således at de syningsmænd, der med jævne mellemrum inspicerede skovene, kunne se, om de fældede træer havde været lovligt udvist. Også brænde måtte kun fældes af i forvejen udviste træer, og skovfogederne, som var bønder, der førte opsyn og regnskab med fældningerne i hver sit distrikt, skulle stå til ansvar, hvis der konstateredes træer fældede uden krone på. En skovfoged kunne kun klare frisag, hvis han kunne påvise, at han havde fået flere udvisningssedler fra lensmanden, end der var stemplede træer i skoven. Ofte ser man i regnskaberne, at skovfogeder har nægtet folk med udvisningssedler at få, hvad der tilkom dem. Der var også god grund til forsigtighed; der kunne falde anselige bøder for ulovligheder. I 1638 måtte f. eks. skovfogeden i Bagsværd betale 300 rdr. i bøde for ikke at have holdt ordentligt tilsyn med sin skov¹⁵).

Skovene omkring Mølleåen blev ikke alene udnyttet til fordel for bondebyerne og møllerne her; til tider udskibedes mange hundrede læs træ fra Vedbæk til København til kongens brug, og træ-

præstefamilie, kraven som faderen bærer, var almindeligt brugt blandt fine borgere omkring 1630. Billedet forestiller snarere Valentin Merckels far slotsfoged Hans Merckel von Schmallkalden, der var i besiddelse af Hjortholm mølle fra 1608 til sin død omkring 1638. Han skænkede i 1613 en sølvpokal til Lyngby kirke, da hans første kone døde. Hans næste kone, Karen Pedersdatter, døde på Hjortholm i juni 1631. På dødslejet blev hun trøstet af sognepræsten i Lyngby, og hun er sandsynligvis også begravet der. Talen ved hendes begravelse er nemlig bevaret i en Lyngbyskrivers bog, som findes i Det kgl. Biblioteks håndskriftsamling. Karen Pedersdatter fødte 6 sønner og en datter. På billedet ses en ung datter længst til højre med en perlehue. Bag den kone, som må være børnenes mor, ses endnu en kone i profil, det kan være den første hustru, Cathrine Sachriadatter, der døde 1613, uden at efterlade børn. Hvis billedet forestiller Hans von Schmallkalden, er Valentin Merckel, som var den ældste søn (født ca. 1615), placeret længst til venstre. (Nat.mus. foto)

mængden måtte også deles med bønderne fra de skovfattede egne i Københavns len. I Virum skovregister finder man således i 1645, at bønder fra Vigerslev, Valby, Hvidovre og Brønshøj fik tillagt ret til at købe: hver gårdmand 2 læs, hver husmand 1 læs, den samme mængde, som Virum bymænd hver fik tildelt gratis. 10 gårdejere fik samtidig gratis af Virum skov hver 1 læs staver og 2 læs kviste til gærder. Andre år kunne fordelingen være anderledes, og en sjælden gang kunne der uddeles bygningstømmer.

Også til kongens byggeri skulle træet »udvises«, eller i hvert fald hjemles i kongelige ordrer. Christian 4 viste stor interesse for møllerne ved åen, også kornmøllerne. Særlig i første fjerdedel af århundredet nybyggedes flere af dem; lige efter Kalmarkrigen, i sommeren 1613, fik Fuglevads mølle således nyt møllehus, kværnværk og vandrende; bolværket omkring slusen, »kindingen«, blev forbedret med nye planker. Senere på året fornyedes vandhjulet og renden på Brede mølle, og Lyngby mølle fik nyt møllehus¹⁶). 3 år efter fik Fuglevad nyt vandhjul, kort efter Lyngby ny sluse og vandrende¹⁷). En del af bygningstræet blev sendt ud fra København, hvor kongen havde lagre af tømmer fra mange egne af riget, først og fremmest fra Gotland, Blekinge, Halland og Norge. København var ikke afhængig af de stedlige skoves træprodukter; skuder lagde til i stor mængde i havnen med udbud af både brænde og bygningstræ, og herfra kunne også komme forsyninger til Mølleåen. Til Lyngby og til Stubbe mølle købtes der 1635–36 tømmer »ved Stranden i København«, egeplanker og gotlandske fyrrebjælker¹⁸). Man finder heller ikke borgerne i København som købere hos omegnens skovfogeder, undtagen når det gjaldt forbruget i de møller, som nogle borgere erhvervede sig ved Mølleåen.

Fra 1626 fik Lyngby, Fuglevad, Brede og Stubbe møller lov til at beholde $\frac{1}{8}$ af den årlige landgilde imod til gengæld selv at holde møllerne vedlige. Ordningen varede denne tidsperiode

Mølleåen 1600–50 og en retssag om vandkraften 1650–52

ud og betyder for os, at vi får færre oplysninger om byggearbejder på møllerne. Trods ordningen erstattede kongen i 1636 en del af, hvad der i Lyngby og Stubbe mølle var betalt for vedligeholdelse; der findes endnu en detaljeret fortegnelse over indkøb af materialer (det meste træ var dog udvist af skovene) og betalingen for arbejde med bolværk, vandhjul m.m. Udgiften for de 2 møller var i 1636 henholdsvis 60 og 67 rdr.¹⁹).

I de første 50 år af 1600-tallet vedblev Lyngby og Fuglevad møller at være af betydning for forsyningerne i København (jfr. de fortsatte møllerejser). I de andre møller indskrænkedes kornmalingen til fordel for andre formål. I København byggedes eller nyindrettedes i Christian 4's tid møller af mange slags, heriblandt melmøller, så man i stigende grad kunne klare kornmalingen i byen eller lige udenfor. Størst var kornmøllen under Vesterport, der udnyttede det indtrængende vand i stadsgraven. Den havde et større mølleværk end møllerne ved Mølleåen. Møllen byggedes i 1608 af kongens bygmester Dirick Frij, som fik ikke mindre end 1200 rdr. for arbejdet²⁰). Også de andre byporte var forsynet med vandsluser og møller; desuden blev der bygget en række vindmøller på bastionerne, voldene eller udenfor byen efter hollandsk mønster, ofte af hollændere, og i nogle var der gangværk importeret fra Holland. Endelig fik Provianthuset hestemøller til maling af korn, malt og gryn²¹). Efter disse anlæg har Mølleåens møller været at betragte som reservekraft for kornmøllerne i byen.

Var Mølleåens kornmøllers rolle dalende, så blev nu møllestederne i stigende grad udnyttet til industribrug.

To steder i verden, i Holland og i England, havde man set en industriel udvikling ske med så stor hastighed og succes, at man skal op til den industrielle revolution 2–300 år senere for at finde en lignende vækst og udvikling. I England skete forandringen i dronning Elisabeth's tid; nye industrier blev introduceret og ind-

rettet til storproduktion, gamle industrier forandredes til store foretagender med indskud af kapital ledsaget af en teknisk udvikling og brug af nye opfindelser. Hollands udvikling indtraf lidt senere, optaget som hollænderne i mange år var af deres befrielseskrig mod Spanien. I de senere krigsår, da Hollands stater var etableret i deres eget land og krigen mest bestod i hollandske angreb mod spanierne i de spanske Nederlande (Belgien), som det ikke lykkedes at løsrive fra Spanien, var den industrielle udvikling i fuld gang i Holland, bl. a. indenfor industrier, der leverede udrustning til hærene. Både i England og i Holland var kraftkilderne til industrierne hovedsagelig møller, i England mest vandmøller, i Holland vindmøller. Den indre indretning af mølleværkerne var, trods den store forskel i det ydre, ret ens. Nogle møller havde stamper, træbjælker, der kunne hæves ved møllevingernes eller vandhjulets kraft, og som igen faldt ned, når hjulene ikke længere fulgte bjælkernes tappe opad. I stedet for stamper kunne møllerne have en stor hammer, som ved hjulenes omdrejninger blev hævet og igen sluppet, hvorpå den faldt ned med større kraft, end mennesker alene kunne give den; andre møller havde møllesten til knusning og maling af stoffer (bl. a. korn) eller til slibning og polering. Der var også smede- eller smeltemøller, hvor møllekraften blev udnyttet til at bevæge store blæsebælge ved ildsteder; varmegraderne kunne derved blive meget høje. Dette udnyttedes til udsmeltning og arbejde med metaller.

Efter både hollandsk og engelsk mønster prøvede man her i Danmark at skabe en lignende industriel udvikling. De første og største forsøg blev sat i værk af Christian 4 selv, men derefter fulgte borgere, både købmænd og håndværkere, der fristedes til at tjene penge som fabrikanter, i lighed med de hollandske og engelske privatmænd, der kunne skabe formuer ved at anlægge industrier. Tyskland fik især indflydelse ved, at man derfra kunne hente teknisk viden og dygtige fagmænd; mange tyske håndvær-

kere blev i den følgende tid bosat ved Mølleåen. For kongen blev København stedet, hvor de største industrier skabtes eller videreudvikledes, på Bremerholm, i tugthusene, klædekompaniet, silkeværket. For klædeindustrien blev Mølleåen den nærmestliggende store vandkraftkilde, og vi finder kongen som bygherre til valkemøller herude. Men også købmænd og håndværkere dukker op og er med til at skabe de virksomheder og miljøer, der kom til at præge Mølleåen i hele dens historie. Som vi har set det i forbindelse med kornmalingen, vil man også for industriens vedkommende finde, at åens beliggenhed så tæt ved hovedstaden har været medbestemmende for udviklingen. Christian 4 udnyttede også andre vandløb i landet til industrialæg, først og fremmest Hellebæk. I Skåne udnyttedes åløbene ved Christiansstad og Rønneåen ved Herrisvad.

En middelalderlig kornmølle ved Mølleåen var dog omdannet til industrimølle længe før Christian 4's tid. I 1558 fik Københavns lensmand af Christian 3 ordre til at finde et passende sted at anlægge en krudtmølle. Fra 1559 var en krudtmager udnævnt og i arbejde der, senere fulgte andre, Tyge Stub fik bestalling i 1591, Bo Pedersen i 1598²³). I hans tid kan man ud fra lensregnskaberne skønne, at møllen må have ligget ved Ørholm, og da der ingen efterretning findes om en flytning af den, siden den første gang byggedes, må man tro, at dette hele tiden var stedet. Den kaldes nemlig aldrig ved stednavnet, men omtales blot som krudtmøllen i Københavns len eller ved Lyngby. Tyge Stubs og Bo Pedersens krudtproduktion kendes fra tøjhusregnskaberne, som er bevarede fra 1592 til 1610. På Tøjhuset i København indgik det færdige krudt, og herfra leveredes salpeter og svovl til produktionen. Da krudtmagerne var på årsløn, betaltes de ikke for mængden af det krudt, de lavede. Nogle af Bo Pedersens egne opgørelser over møllens drift er bevarede. Begge krudtmagere har haft en årsproduktion af 20.–30.000 pund, mest af krudt til kanoner,

»slangekrudt« (slange var navnet på store kanoner). Bo Pedersen må på et tidspunkt være faldet i unåde, for i nogle måneder i 1605 var han opsagt af tjenesten med sine svende, men han blev gensat på samme betingelser som før²⁴). Under Kalmarkrigen (1611–13) blev landets lagre af krudt hurtigt brugt op; kongen lå med hovedparten af hæren i forsommeren 1611 foran den stærke svenske fæstning Kalmar, og det afhang af artilleriet, om man kunne få svenskerne til at overgive slottet så tidligt på sommeren, at man endnu kunne nå at gøre forsøg på at drage til Stockholm inden vinter. I breve fra lejren bad man ustandselig om nye forsyninger af krudt fra København. »Bo krudtmager gør alt det han kan«, skrev kansler Christian Friis tilbage til kong Christian ved Kalmar, og tilføjer: »men eders Majestæt kan eragte, det ikke kan forslå til al eders Majestæts behov.«²⁵) Nogen opgørelse over, hvor meget krudt der blev lavet ved Mølleåen under krigen, eksisterer ikke. Der blev også købt store partier i Holland og i København, hvor købmænd, både danske og udenlandske, hurtig så deres chance for handel i den vare.

Bo Pedersen døde i efteråret 1614, og d. 8. dec. blev Jacob Søfrensen forordnet som krudtmager efter ham²⁶). Hans navn, som også forekommer med tilnavnet Tønder, fortæller, at han var dansk (som sine 2 forgængere), og hans ringe årsløn, 50 daler, en fjerdedel af Bo Pedersens, antyder, at hans kvalifikationer næppe var de bedste, og at det sikkert var en midlertidig ordning, mens der blev lagt nye planer for krudtmøllen. Der eksisterer ingen opgørelser over hans produktion, men skønner man over hans forbrug af tomme tønder til at pakke det færdige krudt i, har den været i størrelsesordenen med Bo Pedersens.

Krudtmøllen var en stampemølle. Dens tunge egestamper var forneden beklædt med kobber, og de faldt ned i kobberpander, hvori salpeter, svovl og trækul blev findelt²⁷). Metallet på træstamperne skulle gøre sønderdelingen bedre, og kobber benyttede

Mølleåen 1600–50 og en retssag om vandkraften 1650–52

man i stedet for det billigere jern, for at faren ved gnistdannelse og efterfølgende eksplosion i krudtet skulle blive mindre. Havde man nøjedes med at findele materialerne hver for sig i stamperne og bagefter blandet dem på anden måde, havde fremgangsmåden ikke været så farlig. Selvom man fugtede blandingen under stampningen (de $\frac{3}{4}$ var salpeter, resten svovl og kul), har man underretning om, at møllen flere gange er brændt eller sprunget i luften. Salpeteret, der benyttedes, var for en stor del af dansk tilvirkning, samlet fra mange egne af landet, hvor salpetersydere drog fra landsby til landsby og udkogte nitratsaltene af snavset jord i bøndernes stalde og huse. Fra 1615 prøvede Christian 4 på også i denne industri at skabe en storproduktion ved anlæg af store salpeterværker. Nu som før sendtes næsten alt det færdige salpeter til Tøjhuset i København, hvorfra det gik til krudtmøllen ved Mølleåen. Kongen forventede et større udbytte efter anlægget af de nye salpeterværker, og da der ikke anlagdes nye krudtmøller, kunne man vente en udvidelse eller modernisering af møllen ved Ørholm. Den kom også nogle år senere.

Jacob Søfrensen Tønder fratrådte sin stilling før 1620; hans sidst afleverede regnskab (som ikke er bevaret) gik til april 1619. Som efterfølger blev d. 16. marts 1620 udnævnt hollænderen Carl von Eck. Hans årsløn gik igen op på Bo Pedersens niveau, 200 kurantdalere (à 80 sk.) og frit ophold på møllen, som kongen fortsat skulle holde i orden med bygninger og forsynet med råmaterialer. Carl von Eck forpligtede sig til at »anrette krudtmøllen på den maner og vis, som nu er brugelig i Nederlandene«. Han er måske først blevet installeret i krudtmøllen senere på året 1620, for i november fik han udbetalt 50 rigsdalere (hver lig 96 sk.), som kongen havde bevilget ham til udgifter under »den rejse, han med sit gods og redskab er forrejt fra Amsterdam i Holland hid til København«. ²⁹⁾ Ombygningen af møllen var da påbegyndt, idet tømreren, kongens foretrukne møllehugger på det tidspunkt, Abra-

ham Kruch fra København, allerede den 15. aug. kunne begynde at hæve af sin aftalte løn for arbejdet, 240 rdr.³⁰⁾ Møllen skulle opsættes »på det sted som den gamle krudtmølle tilforn stod ovenfor Lyngby«. På samme tid tømrede Kruch en krudtmølle på Skansen bag slottet i København, altså en vindmølle, men den kom aldrig til at spille nogen rolle og var vel også for farlig at have liggende der. Indretningen af den nye mølle fortsatte det næste år, med murerarbejde, kleinsmedarbejde og forsyning af husesne med glasvinduer³¹⁾. I marts 1624 blev der givet krudtmageren, Carl von Eck, rejsepenge, for at han skulle rejse til Holland og »bestille en del blå stene at male krudt med«. ³²⁾ Samtidig fortsatte arbejdet med at indrette møllen, bl. a. med snedkerarbejde, og taget på et 10 fag langt hus blev gjort færdigt. Når en tømrer Joachim Ganse fra København (sikkert af udenlandsk fødsel) betales for »krudtmøllen ved Lyngby at ophugge«, er der måske tale om hjul og gangværk, hvori de hollandske møllesten skulle indsættes. Arbejdslønnen var 40 sletdaler, hver lig 64 sk. Om de nævnte sten overhovedet er ankommet, og om Carl von Eck kom tilbage til krudtmøllen, er højst usikkert. Det vides heller ikke, om man i disse år, mens man byggede, har kunnet lave krudt på møllen.

1. jan. 1625 fik en ny krudtmager, Adolf Krantz, bestalling på møllen. Efter navnet at dømme var han tysk. Han fik samme betingelser, som Carl von Eck havde haft³⁴⁾, blot skulle han selv skaffe sig de 2 svende, han skulle have til hjælp i sit arbejde. Desuden havde han som forgængereren ret til at få bønder til at køre for sig og til at udføre arbejde i møllen uden at få betaling for det. Brænde til krudtmøllen kom for en stor del fra de omliggende skove, men også fra fjernere steder sendtes hasselkæppe til møllens kulovn, således flere gange fra skovene i Skåne³⁵⁾. Krudtmageren brændte selv det trækul, der skulle i krudtblandingen. Det skulle være brændt af garanteret afbarket træ for at egne sig til formålet. Også en sidste lutring af salpeter hørte til hans ar-

Mølleåen 1600–50 og en retssag om vandkraften 1650–52

bejde, for at produktet skulle blive så rent for natriumsalte som muligt; ellers ville krudtet blive »vådt« og ubrugeligt. Derfor fandtes der også en stor indmuret salpeterkobberkedel ved krudtværket³⁶). Det var et problem for alle fæstninger at holde krudtet tørt. Det var et spørgsmål om opbevaring i tilstrækkelig gode rum – mange steder var krudtkældrene eller tårnene gamle og uhensigtsmæssige – men det afhang også af salpetersydernes og krudtmagernes dygtighed. Omlavning af vådt krudt bestod i, at man igen skilte bestandelene fra hinanden og på ny stampede og blandede dem på en krudtmølle. Vel havde fæstningerne ofte møller, men det var som regel kun små hånddrevne eller hestetrukne møller, og de brugtes på Christian 4's tid næsten kun i nødstilfælde. Fra fjerne egne af landet, selv fra Norge, sendtes tønder med vådt krudt til krudtmøllen ved Mølleåen til omlavning³⁷). Svovlet, som kom fra Island, blev rensat i Svovlhuset i København og skaffede ikke ekstra arbejdsbyrde for krudtmageren.

Man er ude af stand til at se, hvor meget krudt der blev lavet på krudtmøllen fra 1610 til 1649, fordi tøjhusregnskaberne for disse år er forsvundet, og der heller ikke er bevaret andre opgørelser. Det er kun gennem spredte bygge- og reparationsudgifter, vi i dag kan fornemme, hvad der i den lange periode er foregået på kongens krudtmølle. 1625 gjordes et nyt drivværk og sattes nye tappe »i den gamle standmølle, som kobberskiffuen går udi«. ³⁸) Bygninger blev dengang hurtigt »gamle«, og det kan udmærket have været Carl von Eck's mølleværk, der omtales således. Teknikken med krudtmaling mellem møllesten eller kobberskive og sten har nok ikke haft succes, for i 1626 byggedes igen en mølle med 8 stamper³⁹), og fra nu af var det igen den metode, man brugte. Anlægget var fortsat baseret på et enkelt vandhjul til krudtstamperne⁴⁰) og blev næppe større i denne periode. Skønt krudtmestrenes bestillinger lød på, at de skulle have deres årsløn udbetalt i rentekammeret, fik hverken Carl von Eck, Adolf

Krantz eller efterfølgerne nogensinde udbetalt penge her, heller ikke i skriverstuen på Københavns slot. Alligevel må Adolf Krantz være blevet aflønnet, for krudtmøllen blev fortsat passet i hans tid. Allerede i 1627 måtte den helt genopbygges efter en brand⁴¹), og intet tyder på, at møllen ikke blev passet og fungerede i de næste år. Der var jævnlige reparationer, som rentekammeret betalte for. I 1639 havde Adolf Krantz trukket sig tilbage fra bestillingen og fæstede det hus i Lyngby, som Christopher Skomager døde fra⁴²). Her døde han få år efter uden tilsyneladende at efterlade sig formue eller arvinger. En efterfølger, Giert von Lybken, blev udnævnt 5. sept. 1638, men der findes ingen oplysninger om hans virke i møllen. Allerede 1. marts 1640 efterfulgtes han af Hans Saur von Eysenach. Den sidste har åbenbart bragt værktøj med sig fra Tyskland, for kongen købte 1641 nogle messingsigter (til at sigte krudtet i forskellige kornstørrelser) af »Hans Schuer . . . boende på kongens krudtmølle ved Lyngby«. ⁴³)

I de næste år findes overhovedet ingen udgifter omtalt i hverken lensregnskabet eller rentemesterregnskaberne. Det er dog ikke ensbetydende med, at intet arbejde blev gjort. Således betaltes i 1647 en tømmer et mindre beløb for arbejde, han havde udført ved møllen i 1644⁴⁴). Måske er andet blevet gjort, men ikke betalt, det er der vidnesbyrd om på flere andre områder i disse år, hvor Christian 4 for alvor fattedes penge. Betalinger kunne også ske i naturalier, korn, smør etc., og de unddrager sig da som oftest vor viden. Men store ting er der givetvis ikke sket på møllen. I 1645 fik alle egne af riget, der ikke var blevet direkte ramt af krigen med svenskerne, pålagt en hovedskat, d.v.s. alle over 15 år skulle betale et pengebeløb til rigets rejsning efter krigen. Derfor blev også Lyngby sogn skrevet i mandtal. Vi finder på kgl. Majestæts krudtmølle mester Hans Sauer med hustru og 1 søn over 15, samt 2 af kongens karle⁴⁵). Bedriften var altså snarere mindre end i Tage Stub's og Bo Pedersens tid 40–50 år før, men dog fortsat

Mølleåen 1600–50 og en retssag om vandkraften 1650–52

i gang. I 1649 er Hans Sauer afløst af Jens Jacobsen. Han forpligtede sig i sin bestalling⁴⁶) til årligt at levere 100 centner (à ca. 100 pund) og 200 centner musketkrudt. Hans årsløn på 200 rdr. skulle udbetales ham i proviant (d.v.s. hovedsagelig madvarer fra provianthuset eller andele af kongens landgilde fra gårde i omegnen), og priserne skulle være de årlige »gemene landkøb«. Han skulle have kostpenge (som også regnedes om til proviant) til 4 svende, hvor forgængerne kun havde fået til 2, og han skulle selv antage dem. Man forudsatte hermed en vækst i produktionen, men med møllens anlæg, som kongen fortsat skulle holde vedlige og udbygge, ser der ikke ud til at være sket forandringer. Produktionen kom i Jens Jacobsens første to år slet ikke op på den nævnte størrelse. Der er bevaret to tøjhusregnskaber for årene 1649–51 og de viser, at krudtmøllen kun leverede ca. 85 centner årligt, svarende til de mængder salpeter, svovl og vådt krudt der levedes på møllen. Jens Jacobsen døde 28. februar 1653 og blev begravet i Lyngby⁴⁷). Få dage efter, d. 7. marts, skete en ulykke på møllen, hvor 2 mand omkom. Den ene var en kgl. bøsseskytte, som har været sat til at hjælpe ved krudtstamperne. Niels Andersen, fik 20. april en bestalling magen til Jens Jacobsens⁴⁸), men allerede i august sluttede Frederik 3 kontrakt med en københavnsk borger Herman Iserberg om at overtage stedet for på egen omkostning og risiko at drive krudtværket⁴⁹). Dermed var det slut med de kongelige krudtmagere, uden at det trods tilløb var lykkedes for kongen at skabe en storproduktion på stedet.

Det fremmede indslag: københavnske tømrere og murere m. fl., der byggede møllerne, de udenlandske mestre, der slog sig ned, som vi har set, ved krudtmøllen, gjorde sig også gældende ved valkemøllerne, som var den anden kategori af industrimøller, Christian 4 lagde ved Mølleåen. De fungerede som hjælp til den klæde-

industri, kongen søgte at udvikle i stor stil i København⁵⁰), og hvortil der i første række knyttedes valkemøller af forskellige slags inde i byen. Ved valkningen stampedes det nyvævede uldstof i en sæbeagtig, helst lun, opløsning, så stoffets fibre filtredes sammen til tæt klæde, hvori vævningen ikke længere kunne ses. Den første valkemølle ved Mølleåen byggedes i Lyngby allerede i 1608 af en københavnsk tømrer⁵¹), men indretningen blev hurtigt ændret efter råd fra »de klædemagere, der er forskrevet ind i riget«. ⁵²) Klædemagerne kom især fra Tyskland og Holland, men der var også englændere iblandt. Valkemøllen blev bygget med egne bygninger og har sikkert haft sin egen vandrende, ialtfald betaltes 2 gravere for en del arbejde, men møllen har ligget nær kornmøllen. I 1613, da kornmøllen skiftede fæster, fik den nye møller også »den ene kværn, som for nogen tid siden var valkemølle« for kongen, og som nu igen skulle forandres⁵³), det må betyde forandres til kornmaling. Alligevel er det måske ikke selve valkemøllen, der allerede nu opgives, for i 1615–16 arbejdede tømrere på at opføre »klædemagerboliger i den nye mølle i Kongens Lyngby«. ⁵⁴) Der er dog ingen vidnesbyrd om, at klædemagere skulle være flyttet til Lyngby, eller om nogen fortsat valkeindustri her.

Efter anlægget i Lyngby fulgte hurtigt 2 andre, idet der i 1610 blev indrettet stampemølle til valkning både i Stubbemølle og »i papirmøllen«, d.v.s. Strandmøllen⁵⁵). Det sidste sted blev valkemøllen bygget af engelske tømrere, Isach Meus d. ældre fra Colchester med 2 af hans embedsbrødre, Rubbert Bruck og Isach Meus d. yngre⁵⁶). De arbejdede her i efteråret 1610, men er vel derefter rejst hjem til England; man møder dem ikke igen i danske regnskaber. Den første valker på møllen synes også at være englænder af fødsel, nemlig klædemageren Willom Ellinat, der i 1611 betegnedes som boende på valkemøllen⁵⁷). Kornmøllen er bibeholdt i de første år. I 1618 klagedes der over, at kornmølleren »ved papirmøllen« var blevet forarmet ved anlægget af valkemøllen⁵⁸).

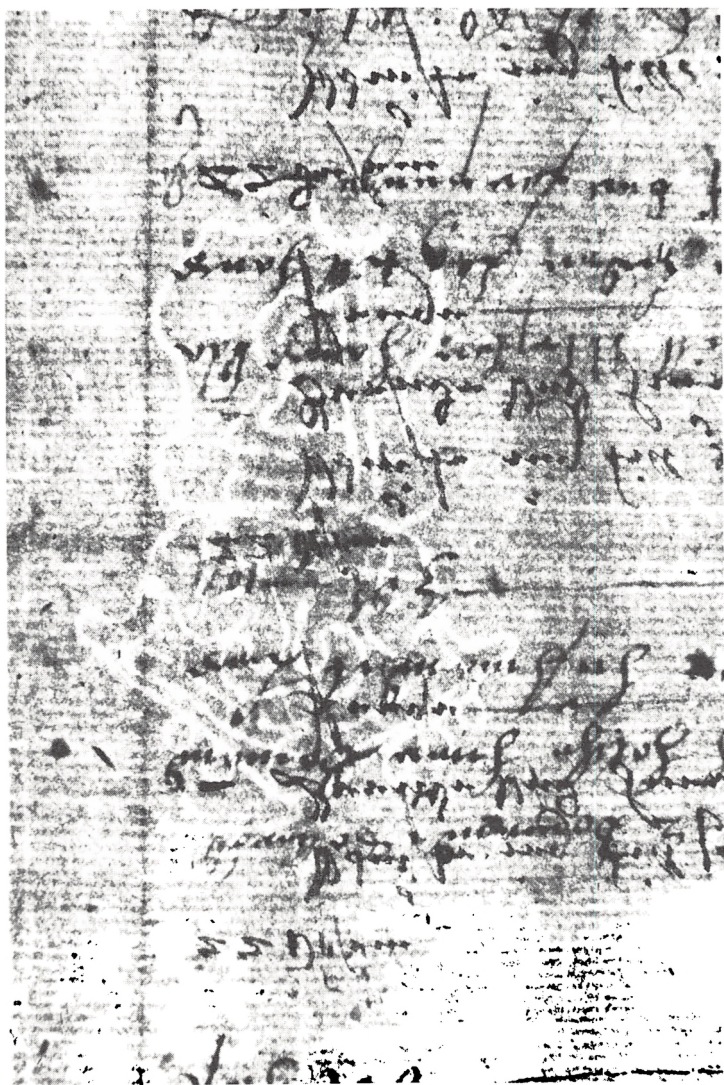
Mølleåen 1600–50 og en retssag om vandkraften 1650–52

Formodentlig har de 2 møller ikke kunnet forenes om vandkraften. En udvidelse eller forandring fandt sted i 1619, da der blev bygget en ny valkemølle »som papirmøllen tilforn stod«⁵⁹), hvor kongens klædemagere, der nu var organiserede i »Klædekompaniet«, skulle have deres danske klæde valket. Klædekompaniet fik også valkemøllen på Stubbemølle. Den sidste blev nedlagt i 1629 og igen forandret til kornmølle, men Strandmøllen fortsatte som valkemølle, i 1623 yderligere udbygget og med Willum Hindse som valkemester⁶⁰). Foruden fri bolig på møllen og ret til brænderation i skovene fik han valkeløn pr. stk. klæde. Hans årlige tilgodehavende på 20–30 rdr. fortæller om en relativt beskedne produktion.

I 1633 fik en københavnsk borger Johan Ettersen bevilling til at drive valkemøllen »kaldet Strandmøllen«;⁶¹) retten gjaldt også hans arvinger, så længe der blev betalt 10 rdr. i årlig afgift for brugen af møllen. Han havde pligt til at sørge for, at der stadig blev valket tugthusklæde på møllen, når der var brug for det. Johan Ettersen var en indvandret hollænder, der slog sig ned som købmand i København omkring 1620.⁶²) Han var med i den kreds af købmænd, der i mange år tjente gode penge som leverandører til kongens hof, hær og flåde⁶³). Måske var det hans interesse i klædehandelen, der fik ham til at interessere sig for valkningen, og som på samme tid fik ham til at overtage kongens farveri ved Vandkunsten i København. Om det har ført til, at han selv har indkøbt uldstoffer til klædeberedning, er ikke oplyst. Ettersen var også importør af krudt, i hvilken anledning han var indviklet i proces om deling af udbyttet med sin melkontrahent, tolderen Morten Villumsen Rosenvinge. I de samme år (slutningen af 1630'erne) var der også sag imod ham for ulovlig hvalfangst i Nordatlanten. Han trak sig efterhånden ud af alle sine forretninger – herunder et garveri i København –, formodentlig gik de ikke godt. Strandmøllen holdt han derimod fast ved. Han havde

i 1635 fået lov til på egen bekostning igen at lade opføre en kornmølle på stedet.

I 1643 fik Ettersen efter ansøgning lov til at anlægge en papirmølle ved Strandmøllen, som i 20 år skulle være den eneste på Sjælland⁶⁵). Råmaterialerne, som var gamle klude, måtte han indsamle i hele Danmark. Papirmøllen skulle anlægges enten oven eller nedenfor valkemøllen, som altså fortsat skulle bestå. Af en opgørelse i rentemestrenes regnskaber over klæde, som Johan Ettersen havde farvet og valket for kongen 1640–44, ses, at han for arbejdet i de 4 år har modtaget 538 rdr.⁶⁶) Han drev fortsat valkemøllen til 1647, da han fik tilladelse til, at valkemøllen måtte flyttes til Rådvad og drives af Christen Alchenbrecht, der havde mølleværk dér. Derefter skulle Johan Ettersen kunne anlægge flere hamre til sit papirværk. En papirmølle arbejdede med stampeværk, hvor stamper eller hamre var forsynet med søm, som, idet de gik op og ned i kar fyldt med klude og vand, sønderdelte kludene til en vællingagtig substans. Papirmageren øste lidt af denne masse op i en åben ramme, hvori var spændt et metaltrådnæt, som næsten altid var forsynet med et mærke drejet af samme tråd som nettet og særegent for møllen. Vandet løb gennem nettet, og forsigtigt kunne man lægge papirmassen til tørre på et filtstykke. Trådnettet og mærket vil fremtræde som lyse streger i det færdige papir, når man holder det op mod lyset, idet papiret på disse steder vil være af lidt tyndere masse. Man har ikke hidtil kunnet fastslå, om nogle af de danske papirvandmærker, der findes i papir brugt på egnen og bevaret som bilag ved Københavns lensregnskaber, kan vise, at papiret er fabrikeret på Strandmøllen. I den retssag, som refereres nedenfor, indgår et brev skrevet af Johan Ettersen på Strandmøllen den 20. febr. 1651. Brevet er skrevet på et halvark uden det vandmærke, som må have været på det afskårne halvark, men papiret har samme linieaftryk fra trådnettet og er af samme størrelse og kvalitet som et papirark brugt

Papirvandmærke fra Strandmøllen. Er fundet i papir brugt af skovfogeden i Nærum den 27. juni 1650. (Rigsarkivet foto)

samme år af skovfogeden i Nærum, hvori der ses et kronet skjold med Frederik 3's cifre i⁶⁷) (se billede). Et yderligere arbejde med typebestemmelse af vandmærker med Christian 4's cifre med krone over og andre former med Frederik 3's kan måske føre til, at mere af Strandmøllens papir fra den periode identificeres.

Da byggeriet af papirmøllen var Johan Eттersens egen sag, ved man ikke, hvor meget han havde investeret i bygningerne. Han havde oprindelig en gård i Læderstræde i København; i 1645 var gården pantsat, to år senere solgt⁶⁸), og hovedskatten 1645 viser ham bosat på Strandmøllen med sin kone, en søn, som var »studiosus« og over 15 år, 2 tjenestepiger, samt Hans murermester med kone og Anders møller med kone. Den sidste har været kornmølleren. Papirmagere nævnes ikke; det kunne tyde på, at møllen endnu ikke var færdigbygget. Johan Eттersen var, vistnok i 1633, blevet gift med renteskriver Christoffer Iversens datter Mette⁶⁹). Han drev forretninger både med sin svigerfar og med sin svoger Iver Christoffersen, og med begge kom han i strid om penge, men alle forretninger ser ud til at være afviklede i 1640'erne. Johan Eттersen satsede da alene på sin mølle og har sat i den, hvad han havde tilbage af sin kapital. Om arbejdet på hans papirmølle er den nedenfor omtalte retssag næsten det

godt belæbt for h. mt. med alle kantz. salog
royemøllit. strandmølle des 20 mæ 1651

for h. mt. underskift

Johan Eттersen
underskift.
C. H. K. K. K.

Johan Eттersens underskrift. Der eksisterer intet billede af ham.

eneste vidnesbyrd. Der var af danske papirmøller på samme tid en i Skåne ved Herrisvad og en i Jylland ved Århus. Papirbeho- vet var i disse år stærkt stigende, så Johan Eттersens forandring af Strandmøllen til en papirmølle synes at have været en klog be- slutning på det rigtige tidspunkt.

Andre københavnske købmænd var interesserede i Mølleåens vandkraft. I 1628 fik 2 københavnske borgere, hollændere af fød- sel, Johan Bødker von Dehlen og Lorentz Meulengracht⁷⁰), over- draget kronens kornmølle i Brede med dens jord (som var det største tilliggende ved møllerne⁷¹) for at indrette en krudtmølle. De havde som andre købmænd i København importeret militær- udrustning og solgt til kongen; nu blev de fristet til selv at produ- cere⁷²). Kort efter fulgte en tilladelse til, at de 2 krudtfabrikanter måtte opkøbe dansk salpeter i forskellige egne af Danmark, dog ikke af de kgl. salpetersydere. Sådant opkøb var ellers forbeholdt kongen til hans krudtmøller. Produktionen på Brede måtte kun sælges til kongen. De 2 borgere skulle betale landgilde for møllen, og de skulle holde den vedlige, ellers skulle den gå tilbage til kro- nen. I de følgende par år må man tænke sig møllen ombygget til krudtmølle; af hvem og hvorledes den blev indrettet, har vi ingen mulighed for at fastslå, da de byggede for egen regning. I 1627 fik Lorentz Meulengracht udbetalt 3000 rdr. på forskud for krudt, som han skulle levere kongen; måske var det en kommende krudt- produktion på Brede, der var i tankerne allerede da⁷³). Der blev i de næste år leveret mange varer fra ham og fra Johan Bødker, og de modtog store udbetalinger, men krudt nævnes ikke. Lorentz Meulengracht døde i maj 1630⁷⁴), og Johan Bødker førte møllen videre alene indtil sommeren 1633, da han blev fradømt sine ejen- domme, inklusive Brede, for gæld til kongen og til private⁷⁵). Af et mellemregnskab med Tøjhuset ses, at der var produceret krudt i Brede, men man ser ikke hvor meget. Foruden Brede havde Johan Bødker også fæstet Fuglevad mølle, efter at mølleren her, som hav-

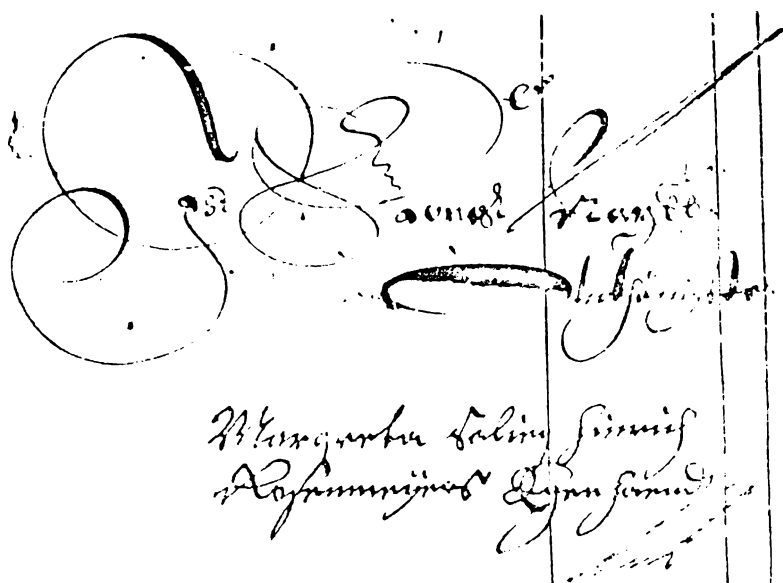
de overtaget møllen fra sin far, var flyttet til Stubbe mølle som kornmølle i 1630, da valkemøllen her nedlagdes⁷⁶). Fuglevad mølle blev nok ikke forbedret i Johan Bødkers tid; den trænger i alt fald til nye bygninger i 1635 (se ndf.). Ved det vurderingssyn, der blev foretaget ved Johan Bødkers fallit, hvor begge møllers bygninger og bohave vurderes til 6392 rdr.'s værdi, udgør krudtmøllen sikkert det største aktiv.

Johan Bødker må også være kommet i besiddelse af Stenhuggergården ved fæstemål, for han tiltales samtidig for at skylde landgilde af gården 1633–34. Stenhuggergården var fra ældre tid den eneste gård, der lå udenfor Lyngby, på de jorder, hvor Sorgenfri slot og park nu ligger. Dens gamle navn var Møllestrup, men efter at Christian 4's stenhugger Jacob Meussen i 1600 var flyttet ind på gården⁷⁷), hvor han boede til sin død i 1633⁷⁸), skiftede gården navn. Stenhuggeren var i sine velmagtsår en formuende mand, der kunne tage mod store kontrakter om stenhugning af kvadersten til nogle af Christian 4's byggerier, bl. a. Frederiksborg, Ibstrup og Tøjhuset i København. Sidstnævnte sted leverede han også en enkelt gang kanonkugler af sten, hugget af marksten fra Lyngby sogns jorder. Han fik flere tildelinger af engelske stenkul fra kongens lagre til sit arbejde⁷⁹). Han har altså haft en smedie på gården at bruge, når han skulle hærde sine redskaber.

Den ene af Johan Bødkers kreditorer, købmand i København Henrik Rosenmeier, meldte sig omgående som liebhaver til møllerne. I december 1634 betalte han den forfaldne landgilde for Brede mølle⁸⁰), og i oktober 1635 købte han af kongen krudtmøllen »til evindelig ejendom« mod at betale landgilden og holde møllen vedlige⁸¹). Samme dag fik han fæstemål på Fuglevad mølle uden fæsteafgift mod til gengæld at love at sætte gode bygninger på stedet og at holde dem vedlige. Stenhuggergården fulgte med⁸²). Henrik Rosenmeier var også en af kronens leverandører, bl. a. af krigsmateriel. Han har haft lyst til selv at blive fabrikant og var

altså ikke afskrækket af Johan Bødgers fallit, som måske heller ikke skyldtes krudtmøllens anlæg. Henrik Rosenmeier drev møllen til sin død i 1638⁸³), og efter ham overtog hans enke Margrete, datter af rådmand Peder Karlsen i København, fæstemålet på de 2 møller og Stenhuggergården⁸⁴). Krudtmøllen drev hun meget dygtigt, sørgede for leverancer af salpeter fra Tøjhusets import, skaffede brændsel og byggetræ fra skovene til møllen, ofte ved henvendelse til kongen⁸⁵). Hun søgte endvidere at skaffe sig betaling af de efterhånden store beløb, som Christian 4 kom til at skyldte hende. Det sidste mislykkedes delvis, og det er formodentlig årsagen til, at produktionen gik tilbage i slutningen af 1640'erne. Også i hendes tid gjaldt det, at alt krudtet skulle leveres på Tøjhuset. I rentekammerets regnskaber og i store regnskaber affattet i hendes tid og af arvingerne efter hendes død i 1655⁸⁶) kan krudtmøllens produktion følges. Det første år, Henrik Rosenmeier havde møllen (1635–36), leverede han godt 18.000 pund krudt og kunne hæve 4700 rdr. i betaling. Ifølge hans kontrakt med kongen (dat. 17. nov. 1636, Kancelliets brevbøger) fik han 26 rdr. pr. hundrede pund (lig 112 skålpund, lidt mindre end pundet i dag), dengang kaldt 1 centner. Margrete Rosenmeier arbejdede videre under mandens kontrakt. Fra marts 1641 til oktober 1645 leverede hun krudt for næsten 37.000 rdr., d.v.s. at hun i de 4½ år præsterede henimod 1500 centner, altså mere end den kongelige krudtmølle kunne yde under Bo Pedersen.

Margrete Rosenmeier vedblev at bo i sin gård på Højbro Plads⁸⁷). Herfra fortsatte hun sin mands købmandshandel og var fortsat leverandør af mange varer til staten. På Brede mølle finder vi i 1645 en af hendes sønner, Johan, bosat med sin kone og med 4 karle og 2 piger. Blandt karlene kan der have været krudtmagersvende, dog var der også en del landbrug at passe. En mester mangler på dette tidspunkt og nævnes vist nok heller ikke senere. Måske er krudtmøllen helt indstillet i årene efter 1645. Der

Margrete Rosenmejers underskrift: »Margreta salieg Hinrich Rosenmeyers egen handt.« Heller ikke af hende findes noget billede. (Th. Børresen foto)

findes ingen afregninger for krudt leveret senere og ingen opgørelser i rentemestrenes regnskaber. Fra 1649–51 er bevaret 2 tøjhusregnskaber (de eneste mellem 1610 og 1673), og de viser ingen indtægt af krudt fra Brede mølleværk. I årene efter 1645 har Margrete Rosenmeier arbejdet på at få sine betalinger for tidligere leverancer; hun har formodentlig ingen fordel set ved fortsat produktion. Nogle pengebeløb fik hun også udbetalt, og i 1650 modtog hun jordegods for 10.062 rdr. Desuden opnåede hun, at landgilderne af møllerne og Stenhuggergården hvert år måtte trækkes fra i kongens gæld til hende. I 1659 gjorde man restgælden op med hendes arvinger, og da blev landgildens beløb beregnet for hvert år, hun ikke havde betalt den, dels efter gældende kapitelskøb, dels efter almindelige landkøb for de år. Priserne var mærkbart

Mølleåen 1600–50 og en retssag om vandkraften 1650–52

stigende i det dårlige høstår 1650 og steg yderligere i 1652. På 7 år (1647–53) udgjorde den årlige landgilde hhv. 228, 227, 257, 374, 374, 398 og 358 sletdaler (hver lig 64 skilling). Heraf udgjorde landgilden af Brede mølle godt og vel halvdelen, af Fuglevad mølle ca. 2/5, mens Stenhuggergårdens var mindre end 1/10⁸⁸). Som man ser, var møllernes landgilde ikke nogen ubetydelig indtægt for staten.

Margretes søn, Johan Rosenmeier, boede på Brede mølle, indtil han døde i januar 1654, sikkert som et af de første ofre for den frygtelige pest, der ramte Lyngby det år⁸⁹), eftersom han ikke begravedes i familiegraven i Nikolaj kirke, men i sognet hvor han boede. I pesttider foreskrev reglerne en hurtig begravelse p.g.a. smittefaren. I Lyngby kirke hænger en epitafietavle med Johan og Maren Rosenmeiers navne og med 2 små billeder af dem ind-

Johan og Maren Rosenmejer fra Brede mølle. De er malet i 1649 som en del af et epitafiebillede, der forestiller Elias himmelfart. Det hænger i Lyngby kirke. (Nat.mus. foto)

fældet. Johan Rosenmeiers broder Karl, der førte moderens købmandsforretninger videre, fæstede efter hende både møllerne og Stenhuggergården⁹⁰). Det var stadig værdifulde ejendomme, som var værd at holde på, men der er fortsat ingen tegn til nogen udnyttelse af mølleværkerne.

I Lyngby var der efter valkemøllens nedlæggelse i nogle år kun kornmølle. Møller var siden 21. juli 1628 Peder Søfrensen, som regel kaldt Peder Møller. Han sad stadig som møller i 1650'erne og havde ved siden af møllen en gård i Lyngby. I 1640 anlagdes igen ved siden af kornmøllen en industrimølle. Det var drejeren Jacob Pedtz, tyskfødt og nu bosat i København, der her fik lov at anlægge »en smedie, bore-, slibe- og poleremølle« til fremstilling af musketter⁹¹). Nogen beskrivelse af hans mølleværk har vi ikke, og vi ved ikke, om alle de nævnte indretninger kom i stand, men det lykkedes Jacob Pedtz at levere musketter på Tøjhuset. Muligvis fremstilledes de ikke eller kun delvis af råstoffer, men var halvfabrikata med brug af brugte bøssepiber⁹²). I 1643 søgte han og fik tilladelse til at opsætte endnu en mølle mellem »vor krudtmølle«, d.v.s. Ørholm, og »Stokmølle«, d.v.s. Stubbemølle⁹³). Det var første anlæg på det sted, som senere kaldtes Nymølle. Her byggedes en boremølle, som i 1645 var beboet af mester Glaus og hans kone⁹⁴). Det havde hurtigt vist sig, at Peder Møller og Jacob Pedtz kom i strid om vandkraften i Lyngby⁹⁵), så Jacob Pedtz har af den grund måttet finde et nyt møllested, hvis hans produktion skulle udbygges. I 1645 klagede mesteren på boremøllen over sin store fatigue, og selvom hans motiv var at slippe for at betale en skat, må præsten i Lyngby, Valentin Merckel, som stod for udarbejdelsen af skattelisten, have troet på hans klage, siden han anfører den og derved forårsager, at mester Glaus og hans kone slipper for skatten. Desuden viser listen, at der på det tidspunkt ikke hørte svende til stedet. Jacob Pedtz's mølle i Lyngby betegnedes i skattelisten som en hammermølle, og på den boede Jacob Drejer

med sin kone, en pige og en karl over 15 år, så heller ikke dette foretagende har været af nogen betydelig størrelse. Det voksede næppe i de næste år; selvom der var tale om nye bestillinger hos ham i 1646, er der ingen vidnesbyrd om leveringer, endelige betalinger til ham. Det krævede i disse år stor kapital at irdlade sig på storproduktion og leverancer af varer, der var baseret på at have staten til kunde. Forskud kunne man ikke vente at få, og betaling ved levering var heller ikke sandsynlig. Staten var blevet en dårlig betaler. En Frantz Lademager (d.v.s. skæftemager) boede i 1649 i Lyngby. Ved hans datter Rebecca's dåb var Lisbeth Jacob Drejers og datteren Anna faddere⁹⁶). Frantz har formodentlig været tilknyttet Jacob Peditz's virksomhed.

Jacob Peditz flyttede fra Lyngby til Rønneå ved Herrisvad i Skåne, hvor han i 1651 fik lov at indrette en hammermølle⁹⁷). Hammermøllen i Lyngby blev overtaget af kongen og derefter 6. marts 1650 givet til Caspar Herbach, mod at denne skulle betale de 2000 sletdr., som var betalt Jacob Peditz iflg. vurdering af hans mølleværk⁹⁸). I det følgende år udbyggede Caspar Herbach sin mølle, jfr. vidnesbyrdene i den nedenfor refererede retssag. Caspar Herbach var Sachser af fødsel, indkaldt af Christian 4 i 1643. Han arbejdede med kunstsmederi og smederi, med matematiske instrumenter, med guldsmedearbejde, bl. a. guldkronerne til Frederik 3 og dronning Sofie Amalies kroning, og han interesserede sig ligesom Frederik 3 for guldmageri. Han havde værksted og laboratorium ved Rosenborg og senere på slottet i København. Hans tilnavn var Kunstkaspar, et navn der også brugtes i seriøse papirer. Caspar Herbach og hans familie har delvis bosat sig i Lyngby fra 1650. Da den rige sognefoged Sylvester Jacobsen i Lyngby⁹⁹) i 1650 havde en søn, Niels, over dåben, var »Konst Caspar« fadder, mens »Konst Caspars kvinde« samme år var fadder til Peder Møllers datter Kirsten. Da præsten Valentin Merckel kort efter holdt dåb for sin Anne, var hun igen fadder; her kaldtes hun Mar-

grete Mester Caspars. Det var iøvrigt sammen med en anden kvinde, der også var ny på egnen, nemlig Henrik Müllers hustru Sophie, og sammen med Johan Rosenmeier fra Brede mølle. Man genfinder dem og Johan Rosenmeiers hustru Maren flere gange som faddere, også til børn fra sognets gårde.

Også ved Stubbe mølle var der gjort forsøg på at indrette en metal mølle, efter at valkemøllen var opgivet. Johan Wøest (andre steder stavet Wust), borger i København, fæstede i 1633 »et sted ved Stubbemølle, hvor han efter øvrighedens bevilling og møllere ns minde opsætter en slibemølle«. ¹⁰⁰) Allerede i 1628 havde Herman og Johan Wust sammen med Peter Esbach, alle knivsmede fra Solingen, fået privilegium (fornyet 1636) på at »indforskaffe fra fremmede steder mestre her udi vort land Sjælland at gøre høleer og skæreknive og dem der forhandle« ¹⁰¹). På indførte leer og knive lagdes der told i 10 år til støtte for foretagendet. Det er uvist, hvad det blev til med indkaldelsen af fremmede håndværksfolk, og om det var meningen, at nogen af dem skulle anbringes ved Mølleåen. En slibemølle kom i alt fald i gang. Efter en besigtigelse af møllerne ved 8 mand, der var udvalgt af herredstinget, blev Lyngby og Stubbe møller fundet en del brøstfældige, og de fik en grundig reparation i regnskabsåret 1635–36 ¹⁰²). Udgifterne deltes mellem kongen og møllerne. Ved Stubbemølle hjalp Johan Wust mølleren Mads Jensen med en del af betalingen, idet »han har sit slibevandshjul tilløb af samme vandkiste (d.v.s. Mads Møllers), og han havde anlovet at tilhjelpe den at holde« ¹⁰³). Johan Wust slog sig ikke selv ned ved Mølleåen, slibemøllen har været en hjælp for knivsmedenes værksteder i København. Johan Wust boede i sin gård i Læderstræde og var en af de købmænd, til hvem Christian 4 i 1636 udlejede boderne i Børsen ¹⁰⁴). Privilegiet på at fabrikere leer og knive blev i 1641 af Herman Wust overdraget til 3 andre københavnske borgere, Christian Alkenbrecht, Hans Wiber (eller Winber) og Friedrich Espach, som var mestre

i »samme håndværk«, da flere af de oprindelige participanter var døde, og Herman Wust selv var for gammel og skrøbelig. Også de 3 nye fik tilladelse til at indkalde fremmede håndværksmestre foruden dem, »som allerede her udi landet bor«. ¹⁰⁵) Slibemøllen ved Stubbemølle overgik ikke til det nye konsortium. Christian Alkenbrecht søgte og fik i stedet i 1643 tilladelse til at opsætte en slibe- og poleremølle mellem Stubbemølle og Strandmøllen ¹⁰⁶), og Rådvad mølle var dermed grundlagt. I 1645 var der endnu ingen beboere på stedet ¹⁰⁷), men i årene derefter er møllen blevet bygget; også om den hører vi i forbindelse med retssagen. I 1647 blev, som nævnt ovenfor, valkemøllen fra Strandmøllen flyttet til Rådvad, hvor Christian Alkenbrecht havde bygget »en hammermølle«, som »ikkun skal have ringe arbejde, så at han må opsætte sine stibor og lade vandet til forgæves bortløbe, sig ikke til ringe skade«. ¹⁰⁸) Valkemøllen har næppe givet meget arbejde i de år, og på baggrund af vidnesbyrdet om, at metalmøllen heller ikke havde syn-derlig fortjeneste, er der ikke noget mærkeligt i, at Christian Alkenbrecht måtte låne penge med pant i møllen ¹⁰⁹).

Stubbe mølle, som altså mistede sin slibemølle, blev til gengæld i 1644 omdannet til krudtmølle, den tredie på strømmen på samme tid. Søren Jensen Hellekande (broder til den Rasmus, med hvem Christian 4 ikke ville sidde i uskiftet bo) ¹¹⁰) fik i 1643 tilladelse til at anlægge en krudtmølle her ¹¹¹). Han havde god erfaring med håndteringen, idet han i 3 år havde drevet krudtmøllen ved Christianstad, som kongen havde ladet bygge 10 år før. Hans leverancer af krudt derfra var på højde med Margrete Rosenmeiers fra Brede og skaffede Søren Jensen store udbetalinger i Rentekammeret og andre steder. Under Torstensonkrigen (1643–45) ødelagdes møllen, og Søren Jensen håbede vel på at kunne fortsætte successen ved Mølleåen. Han var kammerskriver hos Christian 4's ældste søn prins Christian, der aldrig blev konge, fordi han døde før sin far. Krudtmøllen ved Stubbe mølle blev

bygget, og som krudtmager finder man her i 1645 Jens Jacobsen, der boede på møllen med 2 tjenestekarle, som må have gjort tjeneste ved krudtforarbejdningen (der hørte ikke landbrug til stedet). Det ser ikke ud til, at udbyttet af den nye krudtmølle var efter beregning. Møllen fungerede endnu i 1650'erne, men om leverancer og betalinger høres ikke. Det kunne skyldes den almindelige uoverskuelighed, der indtrådte i rigets regnskabsvæsen i 1640'erne, hvor rentekammerets indtægter svigtede, og man greb til at betale med anvisninger på penge, proviant og andet forskellige steder i landet. Fra 1649 til 1651 er der imidlertid intet krudt leveret fra Stubbemølle til Tøjhuset i København (jfr. tøjhusregnskaberne se p. 32), så noget stort omfang har møllens produktion ikke haft på det tidspunkt. Derpå tyder også oplysningerne under retssagen. Krudtmesteren er sikkert identisk med den Jens Jacobsen, der i 1649 foretrak tjenesten i kongens krudtmølle ved Ørholm. På Stubbe mølle efterfulgtes han af krudtmager Niels Andersen.

Skønt de mange mølleværker ikke havde udviklet sig, som Christian 4 og de borgere, der fik rettigheder ved åen, havde håbet på, var møllestederne stadig attråede. Størst succes havde Margrete Rosenmeier haft i de år, hvor hun endnu kunne få penge af kongen eller havde udsigt til det. Da pengene for de senere krudtleverancer omsider kom, var de for en stor del konverteret til jordegods, og heri lå ingen spore til fortsatte anstrengelser med industriallæg. Det var måske alligevel hendes eksempel, der gav hendes nabo på Højbro Plads i København, Herman Iserberg, mod på at overtage kongens krudtmølle i 1653. Kobbersmeden Hans Ehm på Østergade lykkedes det ikke at få møllested ved åen. Han måtte nøjes med at anlægge en kobbermølle ved Vedbæk i 1635¹¹²). Først hans søn, kobbersmed Henrik Ehm, blev møllejer ved Mølleåen i 1668¹¹³).

Endnu en mand blev tiltrukket af chancerne for at skabe et

Mølleåen 1600–50 og en retssag om vandkraften 1650–52

stort industriforetagende ved Mølleåen. Det var daværende tolder i København Henrik Müller, der i februar 1649 erhvervede Hjortholm mølle, som han af kongen fik lov at besidde uden at skulle betale landgilde, ligesom forgængeren Hans von Schmalkall havde haft den¹¹⁴). Blandt sælgerne var præsten i Lyngby, Valentin Merckel, som var en af sønnerne fra Hjortholm. I april 1650 fik Henrik Müller privilegium på at oprette et messing- og kobberværk ved Hjortholm¹¹⁵). Værkets forskellige huse, værksteder og mølleværker blev derefter bygget. Henrik Müller havde tjent store penge ved statsleverancer i 1640'erne, og hans forbindelse med Corfitz Ulfeldt havde givet ham gode chancer for at få sine penge betalt¹¹⁶). På hans kobberværk blev der lavet kobberkedler, bækkenener, lysestager, kobbertråd m.m. Dels fik han i 1650'erne leverancerne af disse ting til flåden, dels var der et stigende behov i befolkningen for varerne. I husholdningerne i byer og på landet var kobbergryder og -kedler blevet almindelige. Således kunne en velhavende bondekone i Ballerup, der døde i 1654, efterlade sig 13 kobberkedler, 2 kobberpander, 1 gryde og 5 par lysestager af kobber¹¹⁷). Skulle der pantes hos en bonde, var det ofte kobbertøjet, man tog fra ham¹¹⁸). Henrik Müller kunne altså på forhånd regne med god afsætning, og han var også i besiddelse af tilstrækkelig kapital til at kunne indforskrive fremmede håndværksmestre (vi vil møde dem som vidner på herredstinget) og til at opføre bygningerne. Fra 1. november 1650 overtog han kongens ret til at få tiende (d.v.s. 1/10) af det kobber, der produceredes på de norske værker¹¹⁹).

Hermed var den anden af retssagens to hovedpersoner etableret ved Mølleåen, og netop opbygningen af hans store kobberværk gav stødet til denne sag.

Det var ikke den lokale befolkning, der var med til at skabe egnens industrier eller rekrutterede dens fagfolk. De fik heller ikke økonomisk fordel af virksomhederne. De nye mølledamme

og de gamle, som måske i perioder flød ud over bøndernes enge, når mølleejeren så sin fordel i at dæmme vand op, var en kilde til stridigheder. Flere af møllejerne fæstede endvidere gårde, Johan Ettersen således et par stykker i nærheden, Caspar Herbach og familien Rosenmeier ligeledes. Henrik Müller fik samtidig med, at han overtog Hjortholm mølle, tillagt hele Virum by. Bondesamfundet var vigende i disse år. Selv på disse kanter, hvor bønderne kunne besøge landets største torvemarked med deres produkter, opstod ødegårde, som blev et problem for lenet.

De nye industrier ved Mølleåen og deres stab af fremmede arbejdere skulle sikres god og billig proviant, men de blev næppe kunder hos bønderne. De møllejere, der havde sikret sig fæstegårde, kunne ernære møllens beboere af gårdenes overskud, mens Henrik Müller, der havde fået herligheden over en hel by, Virum, havde ret til landgilden derfra, samtidig med at tilliggendet til møllen selv udvidedes med jord fra to nedlagte gårde i Virum. Møllerne havde også brug for arbejdskraft, både til at foretage kørsel for sig og til groft arbejde på møllerne og deres bygning. Det blev også bøndernes lod at yde dette uden fortjeneste, idet de som fæstebønder under møllerne skyldte ægt og arbejde der. Henrik Müller kom hurtigt i strid med Virum bymænd, af hvem han forlangte mere arbejde, end de var vant til som kronbønder¹²⁰). Lundtofte bønder var fra gammel tid vant til at måtte hjælpe til i kongens krudtmølle. Der betales heller aldrig kørselspenge for fragt af de mange læs med salpeter, svovl og vådt krudt til møllen og med tørt krudt tilbage til København. Dette må have påhvilet bønderne som ubetalt hovarbejde.

Bønderne har i disse år lært at leve med de mange fremmedsprogede håndværkere langs åen. I Lyngby kirkebog afspejles, at bønderne har omgædet dem i en vis udstrækning; de var somme-tider faddere til hinandens børn, deltog i samme gudstjenester og indgik efter nogle års forløb indbyrdes ægteskaber. Men kom det

Mølleåen 1600–50 og en retssag om vandkraften 1650–52

til retssager, hvadenten det var syn, der skulle tages over møllerne, eller sager, i hvilke der skulle dømmes, var det alene bønderne, der måtte udtages til vurderingsmænd eller som tingmænd beklæde retten, hvis formand, herredsfogeden, skulle være en bonde. At netop møllesagernes behandling blev for vanskelig for dem, kan den sag, der i 1650 rejstes af Johan Ettersen på Strandmøllen mod Henrik Müller på Hjortholm mølle, være vidnesbyrd om.

II.

I oktober 1650 indtraf den ødelæggelse af Johan Ettersens mølleværker, som efterfulgtes af det lange retsopgør. Den 16. oktober, som var en onsdag, skyllede en vandstrøm gennem åen, som gjorde skade på alle møllerne. Johan Ettersen gik til lensmanden over Københavns len og udvirkede, at denne sendte bud til herredstinget for Sokkelund herred og begærede 8 mand udvalgt af tinget til at syne og vurdere skaderne på Strandmøllen. 24. okt. valgtes 8 bønder fra den nærmeste omegn, 2 fra Stokkerup, deriblandt formanden, 2 fra Nærum, 1 fra Holte, 1 fra Øverød og 2 fra Lyngby. De berettede ugen efter på tinget, at dæmningen ved Strandmøllen »er for det første ganske udbrudt, og førend vandet fik overhånd over dæmningen, da er det indgået først i Johan Ettersens stuehus, dernæst i hans papirmølle og i melmøllen og gjort mægtig skade«. Vandet er gået en stiv alen op i hans hø og foder, i hans bagers og i hans bryggers. Skaden har de 8 mænd vurderet til 400 sletdr., dog »skaden ikke dermed at være betalt«, thi »hvad tømmerværket sig belanger, som her tilhører, har de ingen forstand på«. ¹²¹ Mølleværkerne, bolværket m.m. er der altså ikke taget stilling til, skønt skaderne her må have været af største betydning for Johan Ettersen. 14. nov. mødte Johan Ettersen på tinget og beviste, at han havde lovlig indkaldt Henrik Müller på

Hjortholm mølle til at møde for at påhøre vidnesbyrd om skaderne på hans møller, »som skal være kommen fra Henrik Müllers sø, som skal være for højt opstøvet«. ¹²² At Henrik Müller var lovlig indkaldt, vil sige, at 2 kaldsmænd, valgt og udsendt af Johan Etersen, havde været på Hjortholm mølle og fremvist en kaldssedel. De havde ikke truffet Henrik Müller selv, men nogle af hans folk, hvilket åbenbart var tilstrækkeligt.

Dette var sagens oplæg. Johan Etersen havde fået sine skader synet, og nu ville han gøre Henrik Müller ansvarlig for det, som var sket. Sagen førtes ved herredstinget i de følgende måneder, med vidneførsel fra begge parter og med møde næsten hver tingdag, d.v.s. 1 gang om ugen ¹²³), lige til sagen kom til en foreløbig afslutning ved herredsfogedens dom af 7. aug. 1651. Hver part indkaldte de vidner, han ønskede, og forhørte dem selv ¹²⁴). Der var også lejlighed for modparten til at stille spørgsmål, og der var pligt for dem begge til at være til stede for at høre vidnesbyrdene. De kunne forlange »skriftligt tingsvidne« af de afgivne vidnesbyrd, når de skønnede det af vigtighed at være i besiddelse af dokumentation for de fremførte momenter. Ved sagens slutning blev disse tingsvidner og parternes breve og privilegier på deres møller indleveret til herredsfogeden som grundlag for den afgørelse, han skulle træffe. Dommen udarbejdede han hjemme, og 7. august 1651 fremførte han den på tinget, samtidig med, at han kort gjorde rede for, hvorfor han kom til sin slutning. Ved sin side havde herredsfogeden 12 tingmænd udvalgt for hver gang med en nogenlunde ligelig fordeling mellem de landsbyer, som udgjorde herredet. Selvom det ofte var de samme mænd, der valgtes, var kredsen så stor, at de på ingen måde kunne få særlig tilknytning til en sag, der strakte sig over så mange tingdage. De 12 tingmænd gjorde tinget beslutningsdygtigt, de var med ved valg af synsmænd (i denne sag udnævntes flere gange 8 mandsudvalg), deres navne gav sikkerhed for indholdet af de udstedte tingsvidner, som ud-

Mølleåen 1600–50 og en retssag om vandkraften 1650–52

gjorde sagens akter, men de blandede sig ikke i sagens forløb. Der er ikke bevaret noget af de udstedte tingsvidner til denne sag; vi må nøjes med tingbogens referater. Fra andre sager ved man, at tingbogens referater kan være meget forkortede i forhold til indholdet i bevarede tingsvidner og endda udelade oplysninger¹²⁵). Det kan ikke konstateres ved denne sag, men der er grund til at tro, at dette oftere var tilfældet ved mere gængse sager (som f. eks. de mange gældssager der afgjordes ved tinget) end i denne sag, som var usædvanlig for tingets dommer og tingmænd, dels ved det omfang sagen efterhånden fik med over 20 retsmøder inden den første dom og med indkaldelse af flere vidner end nogen anden sag. Det var ubestridt årets største sag. Desuden var sagen usædvanlig, idet den omhandlede forhold ved industrimøller, hvis teknik tinget ikke var fortrolig med (jfr. o.n. taksering af skaderne ved Strandmøllen), hvilket flere gange fik betydning. Desuden var sagens parter to fornemme borgere, den ene Henrik Müller, blev endda inden sagens afgørelse udnævnt til den høje stilling at være generaltoldforvalter for hele Danmark. Også flere af de afhørte vidner var indflydelsesrige borgere i København, andre var nytilflyttede udenlandske håndværksmestre. Både herredsfoged og tingskriver har haft al grund til at strenge sig an i denne sag og bl. a. sørge for korrekte og fyldige referater af, hvad der foregik ved hvert retsmøde.

Herredsfoged var Poul Thommesen med tilnavnet Friis, som han undertiden benyttede i tingsvidner¹²⁶). Han boede i Utterslev og havde kun haft hvervet i nogle måneder, da denne sag begyndte¹²⁷). Tingskriver var Hans Pedersen; også han boede i Utterslev, og han havde beklædt stillingen i mange år¹²⁸). Der er almindelig enighed om, at tingstedet lå i en lille skov syd for Budinge¹²⁹), men i maj 1650 var tinghuset blevet brudt ned, og man klarede sig midlertidigt med at holde ting i »Morten Kochis hus og stue«¹³⁰) i Utterslev. Der var således en endnu længere tingvej

end sædvanligt for Mølleåens folk. Endda tyder vidnesbyrdenes længde og mængde på, at dagens timer er gået dermed. På tingdagen 5. juni havde Henrik Müller f. eks. indkaldt ca. 50 vidner, nogle blev forhørt, andre var blot til stede, så at de evt. kunne uddybe eller benægte vidnesbyrdene. Da et lignende antal vidner var stævnet andre gange kan man tænke sig det røre og den ulejlighed, sagen har voldt.

Johan Ettersen mødte personligt nogle gange, bl. a. når det var særlig vigtigt for ham, hvad der skulle vidnes om, men han lod ellers sin kone Mette, altid kaldt Johan Ettersens, møde og føre sagen på sine vegne. Hun talte deres sag med stor stædighed og uforfærdethed, men, som det fremgår af tingbogen, ikke uden at forivre sig. Flere gange falder det tingskriveren i pennen at skrive om sagen som »hendes sag«¹³¹), et tegn på hendes selvstændige optræden under sagen. Henrik Müller mødte aldrig personligt. I begyndelsen lod han sagen føre ved sin tjener, Jørgen Brant, hvem han gav fuldmagt, men da sagen udvidedes med flere og flere vidnesbyrd fra Johan Ettersens side, engagerede han en københavnsk prokurator, Christen Jacobsen, til at føre sin sag. 9. januar 1651 mødte denne første gang. En anden følge af, at sagen har voldt Henrik Müller stigende ærgrelse og uro er, at han fra 9. jan fremførte, at han ville skyde sig til sit værneting. Han forlangte altså, at sagen flyttedes til Københavns byting, »eftersom han der har sin dug og disk, ild og arne og holder hans almindelige hus«.¹³² Mette Johan Ettersens svarede hertil, at hun agtede Henrik Müller for en herredsmand, »såvidt hans mølle sig belanger, hvor han og holder hans folk og hus vedlige og har sin håndtering«. Han bør derfor svare til tinget i denne sag. Herredsfogeden ville ikke med det samme afgøre denne strid, men foreløbig lade Mette føre sine bebudede vidner ved tinget 8 dage efter. På Henrik Müllers vegne fremsattes kravet flere gange, men bestandig var Mettes svar det samme, og herredsfogeden lod sagen fortsætte på herredstinget

med den begrundelse, at Henrik Müller ikke fra begyndelsen havde protesteret, og at skaden »menes« at være kommet fra hans mølle¹³³). Der blev dog også ført vidnesbyrd i sagen fra Henrik Müllers side på bytinget i København; således afgav Lut Waltersens, »skov- og hederider til Københavns slot«, vidnesbyrd på bytinget om Strandmøllens dæmnings tilstand før skaden. Tingsvidnet herfra indgik i akterne til herredsfogedens dom. Ægteparret Eттersen forsøgte at få tingsvidnet omstødt på grund af dets indhold (det gik ud på, at deres dæmning havde været for dårligt bygget) og stævnedes skovrideren til retsforfølgning ved herredstinget. Også han prøvede at skyde sig til »sit værneting«, som han påberåbte sig måtte være hofretten, da han var ansat ved Københavns slot. Johan Eттersen fremførte herimod, at Lut Waltersens som de tidligere skovridere burde have bopæl i Valby¹³⁴), og senere nævnte Mette, at Lut Waltersens pløjede og såede på en af kongens gårde i Øverød¹³⁵). Skovrideren kunne imidlertid fremlægge et kongebrev af 7. febr. 1650 med tilladelse til at bo i København. Før den tid havde han faktisk i mange år været lejer af Hjortholm mølle (efter Hans von Schmalkall's død), hvor han boede med sin familie, indtil Henrik Müller købte stedet¹³⁶). Derfor optræder han som vidne i sagen. Sagen om hans vidnesbyrd blev afgjort ved herredstinget; det blev ikke omstødt. Også tingsvidner fra naboherredstinget Ølstykke indgik i sagen. Mere usædvanligt var det, at der blev ført vidnesbyrd ved landstinget, Sjællands fars ting i Ringsted, før herredsfogedens dom. At prøve vidnesbyrdenes rigtighed før dom er kendt i Jylland fra 1400-tallet, hvor biskoppen med et udvalg af de bedste mænd tog stilling til tvivlsomme herredstingsvidnesbyrd. Efter reformationen overtog landsdommeren biskoppens rolle, og i 1558 blev der åbnet mulighed for i hele landet at herredstingsvidnesbyrd kunne prøves for en landsdommer¹³⁷). Især var retten til denne prøvning knyttet til birkerne, også senere under Danske lov. I Sokkelund herred

var Københavns birk blevet indlemmet før 1620'erne (birket ses på Johs. Mejers kort) og birkeretten, som indtil 1623 kun var baseret på sædvane, har måske af den grund haft indflydelse på Sokkelund herredsting. Herredsfogeden, Poul Thommesen, nævner dens § 23 på tingmødet d. 3. juli 1651, da spørgsmål var rejst om ved hvilken domstol vidnerne i denne sag burde høres.

Allerede 9. januar havde landsdommeren, Jørgen Sefeldt, blandet sig i sagen og havde indstævnet møllebrugere og bønder langs strømmen for at afgive vidnesbyrd om vandskaden. Skete det på Johan Ettersens opfordring? 27. februar opnåede Johan Ettersen, at lensmanden (som stedfortræder for landsdommeren) udfærdigede en stævning til 2 vidner, der tidligere havde aflagt vidnesbyrd, til på tingdagen d. 6. marts yderligere at forklare deres udsagn. Det drejede sig om Jens Hansen møllersvend på Hjortholm mølle og Hans Eschildsen foged sammesteds. Efter fornyede afhøringer af dem erklærede Johan Ettersen sig stadig utilfreds med vidnesbyrdene. Han mente ikke, at de afhørte havde »så fuldkommelige vundet«, som de burde, og ville have deres vidnesbyrd nærmere uddybet ved landstinget, hvad han også opnåede. Landstingets arkiv eksisterer ikke for disse år, men vi kan følge denne del af processen, fordi der senere af herredsfogeden anlagdes sag mod Hans Eskildsen for urigtigt vidnesbyrd.

Sagen vakte uro og opsigt ud over parternes egne kredse. Den blev et statsanliggende. Allerede dagen efter vandskaden havde to kongelige udsendinge været ved Furesøen for at erfare om vandstanden¹³⁸). 19. marts 1651 blev to sekretærer i Danske kancelli, Lauritz Below og Oluf Rosenkrantz, udnævnt af kongen til som kommissærer at begive sig til Hjortholm for at undersøge, hvorledes det forholdt sig med striden mellem »os elskelige Henrik Müller, indvåner i vor købstad København, og Johan Ettersen, boende udi papirmøllen« angående den skade, som sidstnævnte havde lidt, og som han mente kom af vandets inddæmning ved

Hjortholm¹³⁹). De skulle herom indgive en skriftlig beretning, og denne plus to egenhændige breve, det ene fra Johan Ettersen, skrevet på Strandmøllen, og det andet fra Henrik Müller, skrevet på Hjortholm mølle, findes i Rigsarkivet¹⁴⁰). 23. marts var Below og Rosenkrantz på Strandmøllen sammen med tømmermester Hans Ahnemøller fra København, som var en kyndig møllehugger, og ridefogeden Wulf Ravn. De fandt, at Strandmøllens dæmning stadig var uopbygget. Både Johan Ettersen og Henrik Müller forklarede dem, hvad de mente om skaden og dens årsag, og begge fremviste tingsvidner fra Sokkelunds herredsting. Derefter begav Below og Rosenkrantz sig til Hjortholm mølle, hvor også Mette Johan Ettersens gav møde. Både dæmningen ved møllerne og den ved Furesø blev synet. Sekretærernes udførlige beretning er dateret dagen efter inspektionen. Müllers brev af 24. marts er en længere »oplysning i den sag, som Johan Ettersen mig ganske uden skyld og brøde påfører«. Johan Ettersens er kortere; han slår fast, at Henrik Müller har gjort ham skade, og at Henrik Müller ikke bør have flere møllehjul og render, end der havde været »als in oude tydde« (fra gammel tid – Johan Ettersen skrev stadig sine breve på hollandsk¹⁴¹), men med indblanding af danske ord; i tingbogen antydes derimod aldrig, at han også talte hollandsk). Sidst men ikke mindst anråber han kongen om, at lov og ret må tælle mere end »Henrik Müllers supplicering«, og fremfører, at Henrik Müller ikke har ladet sig bekvemme med det gode. Johan Ettersens brev er skrevet d. 20. marts, d.v.s. at han allerede da har kendt til kommissærernes udnævnelse. Han nævner dem i sin indledning til brevet. Måske har han haft det parat til dem. Müllers indlæg er langt og klogt, synspunkterne er de samme, som blev forfægtet af hans fuldmægtige på herredstinget, og de giver os vished om hans personlige mening og den vægt, han tillagde sagen. Der var for ham ikke længere blot tale om at skulle yde en erstatning (som han rigeligt kunne have betalt i disse år, hvor hans

velstand og indflydelse var i hastig vækst); det var et spørgsmål om at have ret til at udbygge kobberværket til storproduktion, d.v.s. retten til at indrette flere møllehjul »als in oude tydde«. Henrik Müller var personlig til stede ved begge møller den 23. marts. Han giver i sit brev udtryk for, at stemningen mellem ham og ægteparret Eттersen var dårlig. Johan Eттersen skulle have skældt ham for en løgner overfor kommissærerne, og Mette »fast påstår«, at hans dæmning ved Hjortholm skulle være udbrudt. »Det bør at bevises, eller som usandfærdigt tages hjem igen«.

I første omgang er denne undersøgelse nok forblevet som intern information i kancelliet. Der er ikke noget, der tyder på, at herredsfogeden er blevet orienteret eller har brugt relationen i sin sagsbehandling.

Det er umuligt indenfor rimelig plads at skildre fra retsmøde til retsmøde, hvorledes sagen udviklede sig, skønt det for den, der har tid og lyst, er meget spændende at følge med i tingbogen. Her vil hovedtræk i bevisførelsen vedrørende skadens omfang og årsag blive refereret, og udsagn, der i særlig grad fortæller om forhold ved åen, vi ikke ellers kender, vil blive citerede.

Fra Johan Eттersens side vidnede man om den pludselig opståede vandstrøm og om skaden ved møllerne, og man prøvede at bevise, at der i de måneder, hvor der byggedes på det nye værk ved Hjortholm, var sendt for lidt vand til dem, før de mange nye sluser åbnedes, da værket var færdigt, og på een gang sendte denne vandmængde. Desuden prøvede han og Mette at bevise, at Henrik Müllers dæmning var gået, da den ikke kunne holde den for højt opdæmmede vandmængde. Åbenbart for at understøtte sit krav om erstatning fører Eттersen endvidere bevis for, at papirmøllen havde været i gang; der vidnes om produktionen og om indkøb af klude til papiret.

Henrik Müller førte sine vidner for at bevise, at han ikke havde dæmnet særlig meget vand op, at han ikke havde forhøjet sine

sluser, at hans mølle ofte havde haft besvær med at sende vandet videre (det havde sat hans hjul i bagflod), at der altid havde været frit løb af vandet i gamle og nye frisluser, at hans dæmning ikke var brudt men havde holdt, at »dette store vand ikke så meget var kommen fra hans mølle, som af trende søer . . . Hule-, Bagsværd- og Åmosesøer«, der også havde tilløb til Lyngby sø, og at det havde været en våd sommer med idelig regn. Han fører dog også krigen over i fjendens lejr ved at erklære, at dæmningen ved Strandmøllen var »ulovlig«, idet den var bygget uden tilstrækkeligt egetømmer i bolværket og opfyldt i midten af tang i stedet for jord; iøvrigt var den forhøjet og den tidligere frisluse stoppet til. Endelig nævntes, at Johan Ettersens dæmning flere gange tidligere var brudt ud.

Om selve begivenheden d. 16. oktober berettede Ole Mathiesen, der var ansat ved Strandmøllen, at der om morgenen kun havde været vand nok til lige akkurat at kunne male, men om eftermiddagen stod det så højt, at det gik 1 fod »over på hammeren, som ligger over kindingen«, brød ind i husene og skyllede grundvolden væk under valkemøllen og kornmøllen, og »i papirmøllen var en hel hob i kisten af fint tøj, som var stampet til papir«, blevet ødelagt. I to timer havde Johan Ettersen kæmpet på dæmningen sammen med sine folk i forsøg på at fylde den op igen, »så ankom Johan Ettersens kvinde og 2 børn og råbte og skreg og bad Johan Ettersen, at han ville komme og redde huset og lade dæmningen fare, ellers huset straks skulle gå bort«. De lod dæmningen fare og reddede derved huset. De har efter beskrivelsen næppe heller haft chance for at hode dæmningen. Anders Ibsen, kornmøller ved Strandmøllen, udtalte, at i de 40 år, han havde været ved møllen, havde de aldrig haft så højt vand¹⁴²).

På Rådavad mølle havde mester Christian Alkenbrecht ikke selv været til stede. Hans kone sendte bud efter ham i København. Da han kom, var skaden sket, hans dæmning var brudt ud, og

»dersom hans huse ikke havde stået på pæle, da havde de gået ganske bort«, forklarede han. Søren Jensens folk på Stubbe mølle havde sendt bud til Rådvad, men førend budet kom den halve vej, var ulykken sket. De havde altså prøvet at advare Rådvad om at trække stibordene op, så vandet kunne passere, før det brød over og ødelagde dæmningen. Christian Alkenbrecht havde undertiden i den forløbne sommer manglet vand og havde sendt bud til Stubbemølle efter mere vand til at slibe med. Fra Rådvad mølle var også indkaldt Hamman (andre steder stavet Hammel) Sliber.

Krudtmageren på Stubbemølle, Niels Andersen, fortalte, at dæmningen var gået d. 16. okt., og vandet havde taget grunden væk under krudtmøllen, så den stod på hæld. Han havde ikke savnet vand om sommeren, men der er grund til at tro, at der heller ikke har været brug for synderlig meget møllevand dette år på grund af den stagnerende krudtproduktion. Møllersvenden ved kornhjulet havde dog savnet vand, men ikke ofte; de kunne male, hvad de havde.

Jens Jacobsen, den kgl. krudtmager i Ørholm krudtmølle, havde »tit og ofte« savnet vand, så han måtte lade møllen stå stille. Årsagen kendte han ikke, da der »var fire møller over hans«. Også hans dæmning var brudt ud.

Johan Rosenmeier, der blev spurgt om vandet ved Fuglevad mølle, forklarede, at han i flere år undertiden havde savnet vand. Han blev ikke spurgt om forholdene ved Brede, og spørgsmålet blev heller ikke stillet til andre. Både Fuglevads og Bredes dæmninger skyllede bort, ligeledes dæmningerne ved Lyngby. Af vidnesbyrdene fremgår, at Fuglevads brød sammen før Lyngbys¹⁴³). Det tyder på, at mølleren i Lyngby og Caspar Herbach har nået at åbne for deres stibord. Alligevel er presset blevet for stort for Fuglevads dæmning, og gik først een dæmning, havde møllerne nedenfor ikke mange chancer for at redde deres.

Ved Hjortholm mølle blev skaden kun beskrevet som højt vand ved dæmningen til Furesø: det slog over men brød ikke igennem, heller ikke ved dæmningen ved møllerne. Men man havde måttet drage stighbordene noget op for ikke at lide skade. Dette punkt gav anledning til flere forhør. Fra begyndelsen forklarede Jens Hansen, møllersvend på Hjortholm, at hvis han ikke havde hævet stighbordene, ville vandet have taget huse og møller. Fogeden Hans Eskildsen forklarede, at han havde lindet dem lidt for ikke at få hul på dæmningen. Anders Tømmermester, også ved Hjortholm mølle, fortalte, at Henrik Müller om aftenen var kommet ud til møllen. Han havde da spurgt Anders, hvordan det stod til på stedet, og fået det svar, »at der var endda alting vel hos dem«, men Henrik Müller kunne fortælle ham: »Gud bedre det, vandet har alt udbrudt ved Lyngby«. De havde sammen inspiceret dæmningen »der overfor« (ved Furesøen?) og der set, at stighbordene var halvt oppe, og i slusen havde de set nogle udslagne pæle ligge og spærre for vandet. Peder Sørensen Graver, som med sine folk (der nævnes fem), havde arbejdet på Hjortholm siden Fastelavn, havde ikke på hjemvejen fra København kunnet komme over ved Lyngby, da dæmningen var væk. Han kunne bevidne, at vandet ved Hjortholm havde haft sin frie gang i al den tid, han havde arbejdet på det nye værk, undtagen to gange, dels i tre dage da de udvidede og rensede åen, dels ved en lejlighed da Peder Møller i Lyngby havde bedt dem om det for at kunne reparere møllerne dér.

For Johan Ettersen blev det et hovedpunkt at bevise, at der var sket skader på den inderste dæmning ved Hjortholm. Han havde haft en mand ved Hjortholm 17. oktober for at se efter, hvordan det stod til. Han fandt stighbordene taget op og lagt på land, vistnok ved dæmningen ved Furesø. Til dette svarede Henrik Müllers folk, at stighbordene først var taget op dagen efter skaden og kun i de to timer, det tog dem at fiske de løse pæle op af slusen. Også

Christian Alkenbrecht havde været ved Furesøen samme dag og set stighbordene på land. Dæmningen nede ved Hjortholms møller har de vistnok ikke set. I de følgende retsmøder fører Johan og Mette Ettersen flere vidner i den hensigt at beskyldte Henrik Müller for i hast at have repareret et brud på denne dæmning med sten og blåler (som vitterlig var tilkørt i de nærmeste dage efter vandfloden), men beviset lykkedes ikke for dem. Dernæst koncentrerede Ettersens sig om at bevise, at man på Hjortholm havde draget stighbordene højere op end først fortalt af møllersvend Jens Hansen og fogeden Hans Eskildsen, og at det var sket for at redde deres egen mølle. Hans Eskildsen modererede sin første forklaring til, at de ikke lindede på stighbordene 16. oktober for farens skyld, men fordi de skulle bruge vandet til at få møllehjulene til at arbejde. Forklaringen gentog han på landstinget 12. marts 1651, men herredfogeden dømte det til at være falsk ed (12. juni på herredstinget). Medvirkende var tilfældige samtaler, der var hørt ved huset, hvor tinget blev holdt, og ved Lyngby kirke, da folk gik ned fra kirken efter prædiken. Fogeden skulle da have udtalt, at havde de ikke draget deres stighbord op, havde vandet taget deres værk¹⁴⁴).

Som vidner om, hvordan Johan Ettersens papirmølle havde fungeret, optrådte møllens egne folk på tinget¹⁴⁵). Først svarede Ole Mathiesen på Mettes spørgsmål om, hvor meget papir de kunne lave om dagen på papirmøllen, da den »var i sin essen«, førend vandet gjorde den skade. De havde hver dag gjort 7 ris papir (et ris er 500 ark). Fra oktober til april fremstillede de skrivepapir, som var det fineste, fra april til oktober trykpapir og »maletur«, som kaldes »schrantz«. På spørgsmålet, om de havde haft »lumper« (klude) nok af den slags, som det fine papir gøres af, til den hele vinter, svarede han, at der var forråd af stampet og ustampet til »året igennem«. Papirmager Marckus Caspersen bekræftede hans udsagn. Det fremgår ikke, om Ole Mathiesen selv

var papirmager, men tydeligvis forestod han produktionen, måske som foged for møllen. Hans Jensen, der også var tilknyttet Strandmøllen¹⁴⁶), fortalte, at de altid havde arbejdet på papirmøllen hver dag, og at de tyske mestre, der havde været på møllen, havde gjort 7 ris papir om dagen, »hvilket de for ham ofte bekendt har«. ¹⁴⁷) Vi får desværre ikke navne på de tyske mestre; i retssagen optræder kun danske navne, dog kan Marckus Caspersen være en fordanskning af et tysk navn. Kort tid efter retssagen optræder en tysk papirmester Samuel Døscher eller Deischer som ansat ved Strandmøllen¹⁴⁸). Han er utvivlsomt identisk med den tyske papirmager Samuel Drøscher eller Dreischer, der fra slutningen af 1650'erne er ansat ved papirmøllen ved Herrisvad, allerede da kaldet »Klippan«, og som senere blev leder dér og stamfar til en kendt svensk papirmagerfamilie¹⁴⁹).

Johan Ettersen betonedede, at det var »et hastigt« vandløb, der var åbnet for på Hjortholm, og at man ikke havde gjort forsøg på at advare møllerne nedenfor inden åbningen. Men det var også vigtigt at påvise, hvor meget større end »af Arilds tid« mølleværkerne ved Hjortholm var blevet i byggeperioden siden Faste-lavn 1650. Det 8-mandssyn som Johan Ettersen med lensmandens godkendelse fik foretaget 2. januar for at konstatere, hvor mange nye hjul Henrik Müller havde ladet sætte udover de 2 møllehjul fra hans og hans to forgængeres tid, og hvor højt vandet havde været opdæmmet i Furesøen, fandt »på det ny værk 6 hjulsgang« og ved de gamle møllehjul 3 golde sluser mere, end der før havde været. Værket var altså udvidet til at have 8 møllehjul. Eet af dem – sikkert et af de gamle – har drevet en melmølle; ved de andre er lagt de værkstedsbygninger, som de forskellige kobberprocesser har krævet, men som ikke er beskrevet i denne retssag. I kirkebogen, hvor man møder navnene på mestrene, kan man i fagbetegnelser ofte genkende deres arbejdsmetode: trådtrækker, bækkenslager, brantmester (brænder), foruden de mere alminde-

lige som kedelsmed etc. De 8 mand turde ikke afgøre, om vandstanden havde været højere i Furesøen end af Arilds tid, men de syntes ikke, det så ud, som om dæmningen var forhøjet.

Værket ved Hjortholm var således i sommeren 1650 bygget ud til at være langt det største ved Mølleåen. Under Henrik Müllers bevisførelse blev gjort gældende, at dette var sket, uden at man havde grebet ind i den sædvanlige vandstrøm, der gik videre til de andre møller. Nogle bønder langs Furesøen blev afhørt og vidnede nok om en våd og dårlig høst i sommeren 1650, men det påvistes også at have været almindeligt længe før Henrik Müllers tid, således at det ikke kunne skyldes ham. Virum bønder, der havde høslætten i Åmosen, havde derimod i de to sidste år oplevet så våd en høst som aldrig før. De gik »i vand til lårene«, mens de slog hø, skønt man havde holdt vandet tilbage ved Hjortholm i de 2–3 høstuger, som det var deres pligt¹⁵⁰). Skylden måtte altså her falde på Lyngbys møller. Henrik Müllers forsøg på at bevise, at han havde haft besvær med at sende møllevandet videre, lykkedes ikke helt. Flere af hans vidner ville godt bevidne, at der havde været »bagflod«, bl. a. de tyske mestre ved værket, Christopher Francke, Osvaldt Lintner, Jon Foerman og Hans Roehde, som bekræftede, »at vandet har stået så højt nedenfor, at møllehjulene har gået i bagflod, og de med stor nød har kunnet gået, dog ikke stået stille« – altså dog ikke bagflod. De nævnte tyske mestre havde været »år og dag« på møllen, d.v.s. været der mens kobberværket byggedes. De var fortroppen af tyske kobbersmede. I kirkebogen optræder i de nærmeste år flere andre tyske familier. Iøvrigt nævnes i denne retssag ved andre lejligheder endnu en håndværksmester, Johan Schult, som sikkert har været tysk, og Johan Rehling, som var tysk, men det er uvist, om han var håndværker. De 4 mestre støttede vidnesbyrdene om, at vandet altid havde haft sit frie løb, også i byggeperioden, og at der ikke var brudt hul på de 2 dæmninger ved Furesøen og ved møllerne¹⁵¹).

Henrik Müller kunne ved at føre Stokkerup og Nærum bønder som vidner fastslå, at Johan Ettersen derimod havde forhøjet sin dæmning, så bøndernes enge var blevet oversvømmet af hans dam¹⁵²). I juni fik Henrik Müller med lensmandens billigelse af tinget udvalgt 8 mænd, der skulle syne de 2 sluser, som lå ved Furesø, og de sluser, som lå ved mester Caspars og Peder Møllers i Lyngby. De skulle måles i højde og bredde, og ved sammenligning skulle det skønnes, om de sidste kunne tage alt det vand, som de første kunne give¹⁵³). Synsmændene berettede, at de 2 sluser ved Furesø var hvert 2 »kvarter« (d.v.s. $\frac{1}{4}$ alen) højere end hver af de 2 af mester Caspars sluser, mens den tredie, som havde sit løb under huset, var 3 kvarter lavere end dem ved Furesø; men alle mester Caspars sluser var $\frac{1}{2}$ kvarter bredere. Peder Møllers sluser var hver 3 kvarter lavere i højden, men 1 kvarter bredere end dem ved Furesø. Sluserne ved Lyngby syntes dem nok at kunne tage det vand, som sluserne ved Furesø kunne give, dersom der ikke kom ekstra vand fra Åmosen, som ikke kom fra Furesø. Både dæmningen, slusen og den gamle ålekiste, som lå vest for Peder Møller, mellem ham og Åmosen, var helt forfaldne. Overfor dette udsagn svarede både Peder Møller og Mette Johan Ettersens, at de store stigbord ved mester Caspar ikke var sat i den tid, da skaden skete. Peder Møller sagde endvidere om den øde dæmning for Åmosen, at den tilkom det menige sognemænd og bønder i Sokkelund herred at holde og ikke ham eller andre.

Øjensynlig havde mester Caspar Herbach udvidet eller nybygget sine mølleanlæg i vinteren 1651. Fra et andet retsmøde ved man, at han havde sin egen dæmning.

Endelig d. 7. august faldt herredsfogedens dom. Henrik Müller havde fortsat søgt at få sagen flyttet til København til bytinget, »eftersom sag følger mand til hus«, men fik ikke medhold¹⁵⁴).

Herredsfogeden dømte således mellem Johan Ettersen og Henrik Müller, citeret efter tingbogen: »Eftersom Johan har givet last og klage på Henrik Müller at vandet udi Furesø, ved Hjortholm mølle, skal have ladet opholde, så det ej sin kontinuerlige gang som af Arrilds tid skal have haft, hvorudover Johan Ettersens mølledæmning skal være udbrudt, hvilket Johan Ettersen med synsmænd afsigter og adskillige førte vidner, besynderlig Henrik Müllers egne folk, efter udstedte tingsvidners formelding bevist har, og derfor efter hans vidtløftige forsetz [forsæts?] indhold formener, at Henrik Müller ham for sin derudover erlidende skade, forsømmelse og omkostning bør at stande til rette med videre. Da endog Henrik Müller udi adskillige måder efter hans indlægs lydelse på synsmændene og vidnesbyrdene urgerer, så efterdi dog han dem ej på tilbørlig sted har ladet stævne eller kalde, mindre igendrevet, men at de udi alle måder aldeles usvækket og ved magt stander, er her for retten afsagt, at han (herredsfogeden) efter sådan forberørte denne sags beskaffenhed ej véd Henrik Müller at kunne befri, men hermed tilfinder pligtig at være, Johan Ettersen derfor efter uvillige dannemænds billige kendelse til rette at stande som det sig bør.« Henrik Müller blev altså dømt til at erstatte Johan Ettersen den skade, der var sket på Strandmøllen.

Var dommen retfærdig? Retten var i alt fald ikke bøjet til fordel for den betydeligste person, som Johan Ettersen havde udtrykt ængstelse for i sit brev af 20. marts. Den lettelse, man kan føle over afgørelsen, hvor det synes, at den aldrende Johan Ettersen efter et idérigt liv nu fik medvind for sit sidste foretagende, forsvinder allerede på tingbogens næste blade.

28. august udtalte prokurator Christen Jacobsen, at Henrik Müller agtede med det første at indstævne dommen til landstinget. Men heller ikke Johan Ettersen var tilfreds, og det blev ham der appellerede dommen til landstinget, da han mente, at der ikke var

dømt af herredfogeden »som ske burde«, og at han var blevet forurettet¹⁵⁵). Hvorfor? Han havde jo fået krav på erstatning.

Nøglen til at forstå Johan Ettersens holdning findes måske i den sag, han rejste mod Henrik Müller straks efter dommen. Til 28. august havde han indkaldt Henrik Müller til Sokkelunds herredsting for at høre vidnesbyrd om, hvorfor han længe ikke havde kunnet genopbygge sin dæmning. Henrik Müller lod sin prokurator Christen Jacobsen svare, at der allerede i lang tid var ført vidnesbyrd i den sag, som herredsfogeden havde dømt i, og som Henrik Müller agtede at få prøvet ved landstinget. Derfor mente han ikke, der kunne føres flere vidnesbyrd, før landsdommeren havde »endelig dømt«; de burde have været ført inden 7. august. Iøvrigt skulle ikke alene Henrik Müller være indkaldt, men også alle de vidner, som Henrik Müller havde ført på sin side i sagen. Med andre ord: han nægtede at se på det som en ny sag. Johan Ettersen svarede, at han ikke havde kunnet føre vidnesbyrd om »denne post« i de 9 uger, hvor sagen havde været optaget til doms, og han ville gerne føre de vidner, der var kommet til tinget denne dag, da de kunne være vanskelige at opsøge igen en anden gang. Prokuratoren anmodede om herredsfogedens afgørelse, og han resolverede, at vidnesbyrddene måtte udsættes til efter landsdommerens dom. Om landstingets behandling af sagen ved vi blot, at den appelleredes hertil af Johan Ettersen, og at landsdommeren 24. september erklærede herredsfogedens dom for »ugjort«. Sagen sendtes tilbage til herredstinget. Johan Ettersen rejste da straks igen spørgsmålet om sin dæmnings genopbygning. På Strandmøllen var Ole Mathiesen og Marckus Caspersen stadig ansat. Både de og andre kunne bevidne, at Johan Ettersen flere gange sidste vinter havde arbejdet på at genopbygge dæmningen. Den var kommet så langt, at man både kunne gå og køre over, men der var hver gang kommet stærkt vand ovenfra, som havde taget den bort, før den kunne synke i grunden. Johan Ettersen

havde flere gange haft bud til Hjortholm mølle, til Stubbe mølle og til slibemøllen i Rådvad for at få dem til at holde vandet tilbage i nogle dage. På Stubbe mølle og slibemøllen havde de svaret, at de ikke kunne holde vandet længere end en timestid, fordi møllerne ovenfor heller ikke kunne. Sidst da dæmningen var udbrudt, det var i høhøsten, bad Johan sin kone Mette om at gå til lensmanden i København for at få ham til at sende bud til Hjortholm om at holde vandet tilbage, indtil Strandmøllens dæmning var stærk nok. Ridefoged Frederik Frederiksen var da blevet sendt til Hjortholm i dette ærinde, og endelig 24. juli var Strandmølle-dæmningen genopbygget og funktionsdygtig igen. Johan Eттersен førte også bevis for, at han havde forberedt produktionens genoptagelse ved indkøb af klude hos to kvinder i København, Karen Peders og Johanne Peders, der boede bag Østervold ved lønporten. De havde fået 1 rdr. (96 sk.) for hver hundrede pund (1 centner) fine klude, 3 mark (48 sk.) for de grove klude og 1 sletdr. (64 sk.) for blandede sorte og hvide klude. Kvinderne mødte selv som vidner. Fra Henrik Müllers side svarede blot, at disse vidnesbyrd ikke burde gælde, når de vidner, som Henrik Müller havde ført før 7. august, ikke var indkaldt til at høre og svare på de nye vidnesbyrd.

Mette fordrede tilsyneladende ikke tingsvidne (måske kunne hun ikke få det), og hun mente ikke, det var nødvendigt at føre flere vidnesbyrd »i denne post«. Hun forlangte heller ikke dom herom, så Eттersens har vel også betragtet det som een sammenhængende sag.

8. januar 1652 stævnedes Mette på sin husbonds vegne Henrik Müller til dom for skaden 16. oktober 1650. Hun fremlagde landsdommerens dom af 24. september samt medfølgende dokumenter og »derpå hendes skriftlige indlæg som læst og påskrevet blev«. Prokurator Christen Jacobsen bad om kopi af dette »vidtløftige«

indlæg – vi kender det ikke i dag. Sagen blev optaget til dom 14 dage efter.

Den 5. februar faldt herredsfogedens anden dom i sagen. Præmisserne var de samme som første gang, men han gav dem denne gang en anden vurdering. Vidnesbyrdene om vanskelighederne med Strandmølle-dæmningens genopbygning tog han ikke i betragtning. Nu dømtes der ud fra beviserne for, at dæmningerne ved Hjortholm mølle ingen skade havde lidt 16. oktober; at møllerne nedenfor, som nogle gange havde manglet vand til maling, ikke havde fundet årsagen dertil, at Peder Møller i Lyngby ikke havde manglet vand, at Henrik Müllers nye sluser ikke sendte mere vand ad gangen, end Peder Møllers og Caspar Herbachs sluser i Lyngby kunne tage, at vandet ved Hjortholm mølle havde haft fri gang, mens værket blev bygget, at Johan Ettersens dæmning i løbet af 8 år var udbrudt 2 gange før denne, at den »ikke har været i perfektion hverken med tømmer eller bolværk, men meget skrøbelig og ulovlig«, og at Ettersens frisluse var tilstoppet før skaden. Det fremgik også af kongens privilegiebrev til Henrik Müller på Hjortholm mølle, at det var ham tilladt »at sætte så mange værk, som strømmen kan tåle«, og det var ikke lykkedes for Johan Ettersen at bevise, at det var de nye sluser, der havde givet det vand, som skadede Strandmøllen, idet han hverken havde kunnet bevise, at dæmningen ved Furesøen var udbrudt eller forhøjet. Der havde heller ikke været påtale mod Hjortholm mølle fra de andre møller, der lå ovenfor Johan Ettersens. Og endelig: »det er ej heller bevist ved dom, meed (meded?) eller vedtægt, hvor højt vandet ved Hjortholms mølle må støves eller ej. Ikke heller er bevist, at man skal være forpligtet at give sine naboer bud før eller når fornøden er, at stibordene skulle åbnes. Da vides ej anderledes herudi rettere at kunne kendes, end Henrik Müller for denne Johan Ettersens tiltale og skadestilføjelse på sin dæmning bør fri at være.«

Var denne dom mere retfærdig end den første? Mette kunne i alt fald ikke modtage den i tavshed; hun blev tiltalt for ord, hun den dag udtalte mod herredsfogeden¹⁵⁶). Johan Ettersen oplæste ordene på tinget, da Mette blev stævnet, men ville ikke aflevere dem skriftligt. Videre kom der vist ikke ud af det.

Herredsfogeden, der skulle dømme i den indviklede sag mellem møllerne, kunne ikke benytte sig af nogen lovregel. Om disse forhold indeholdt hverken landskabslovene eller recesserne nogen retningslinie, hvad herredsfogeden også påpegede i sin sidste dom. Når der alligevel bruges udtryk som, at en dæmning var »ulovlig« bygget, d.v.s. ikke tilstrækkelig stærk, har der heri ligget en anerkendelse af, at møller, der lå ved samme vandstrøm, havde et ansvar overfor hinanden. De førte vidnesbyrd i sagen vidner om, at dette ansvar bestod, derfor de mange anstrengelser for at bevise, at dæmninger var brudt ud til skade for andre. Sålænge hans dæmning stod fast, mente Henrik Müller ikke, at man kunne beklage sig på møllerne nedenfor. Det eneste sted, hvor dette ansvar havde fået skriftligt udtryk, var i de kongelige privilegiebrevs påbud om at sætte gode bygninger på stederne. I Henrik Müllers hed det, at der måtte bygges, hvad strømmen kunne tåle, og at dæmningen skulle istandsættes, »såfremt de andre møller på samme strøm liggendes skal blive ved magt.«¹⁵⁷) Dette var blot ikke tilstrækkelig vejledende for, hvordan herredsfogeden skulle dømme, og der var også mangler ved begge hans domme. Var der overhovedet grundlag for at give nogen »skylden« for Johan Ettersens skade?

Med Henrik Müllers anlæg af det store kobberværk ved Hjortholm var rytmen ved Mølleåen blevet forstyrret. Når herredsfogeden i sin sidste dom lægger vægt på vidnesbyrdet om, at sluserne ved Lyngby kunne tage vandet fra Hjortholm, tog han ikke hensyn til, at Caspar Herbach siden ulykkesdagen havde udvidet sit værk. De andre møller var stadig små og deres dæmninger for

svage. Når vi ser bort fra Henrik Müllers korrekte henvisning til den regnfulde sommer (herom var der allerede vidnesbyrd i tingbogen i juli 1650) og hans betragtning over, at de mange vandløb (der var dengang flere tilløb til Åmosen og Mølleåen end i dag) kan have forårsaget en stormflod, som vandløb selv i vore tider kan præstere det, så synes særlig de vidnesbyrd, der førtes om vanskelighederne ved Johan Ettersens genopbygning, at tyde på, at det var bygningen af det nye store værk, der voldte de uregelmæssige store vandstrømme. Mølleanlæggene var ikke længere i harmoni. Også tidligere var dæmninger brudt ud, de skulle jo hele tiden passes med nyt tømmer, opfyldning etc., og ved forsømmelser kunne skader nemt ske. I tiden 1600–50 ses det ikke nogensinde at være kommet til undersøgelser om ansvar for skaderne. På et tidspunkt, hvor alle møllerne endnu tilhørte kongen, har den ene kongelige møllebruger ikke kunnet være interesseret i at skade en anden, vidende at en sådan skade ville det tilfalde kongen at betale, og dermed var man i hele Christian 4's tid meget nøje-regnende. Der er heller ikke eksempler på vanskeligheder med at genopbygge dæmninger. Strandmøllens brud kan denne gang have været særlig stort, og det var et vanskeligt sted at lægge en dæmning; de fleste andre møller var bygget ved naturlige vadesteder. Vi ser da også, at de andre har fået repareret deres dæmninger før Strandmøllen, men de har næppe været stærke nok, når de ikke kunne holde vandet tilbage mere end 1 time, – vel at mærke: når det kom, for selve vandmængden var jo ikke blevet større ved anlægget af Hjortholm kobberværk. Men der var sket en forøgelse af den vandmængde, som man på een gang, og når det passede Hjortholm, sendte af sted, efter at den havde fået kobberværkets hjul til at arbejde. For sagens hovedmodstandere stod dette faktum klart. Johan Ettersen kunne ikke nøjes med blot at få en erstatning for dette tilfælde. Særlig efter de forgæves forsøg på at reparere dæmningen har han forstået, at han når som helst kunne

komme ud for den samme situation som i oktober 1650. Derfor ville han have stabiliteten ved åen genoprettet på den måde, at Henrik Müller ikke måtte have flere møllehjul »als in oude tyd- de«, af Arilds tid. Også Henrik Müller ønskede stabilitet, men således at han uhindret kunne bruge løs af opdæmmed vand til sin produktion, når der var brug for det. Dæmningerne nedentor burde indrettes efter det, med Henrik Müllers egne ord¹⁵⁸): »Skal Hjortholm værk blive i gang, og de andre møller uden fare, da vil hos hver mølle være fuldkommen frie sluse, at den ene kan annamme vandet fra den anden«. Selv havde han »med stor bekostning« repareret dæmningen for Furesø og bragt den i perfekt stand, idet den hidtil havde betydet stor fare både for Hjortholm og for de andre møller, »9 i tallet«. I foråret 1650 havde Henrik Müller gjort et overslag over, hvad dæmningen ved Furesøen skulle koste i reparation, før han kunne begynde anlægget af sine nye mølleværker. Udgiften beregnedes til 2500 rdr., ellers forudså han skade på alle møllerne til mange tusinde rdr. Henrik Müller havde ved den lejlighed endda haft Frederik 3. selv ude at se på forholdene. Det var for at påtage sig denne udgift, at Henrik Müller fik tillagt Virum by og fik lov at tilkøbe sig de stykker skov, der lå nærmest møllen ¹⁵⁹). Lignende stærke dæmninger har Henrik Müller ment, der burde være ved hver mølle.

Om faste indbyrdes aftaler var der endnu ikke tale, men som vi har set, var der tilløb til en praksis. Men sagen havde vist, at der ved etableringen af større mølleværker, end man før havde haft, var brug for indbyrdes aftaler om vandstrømmen. I fremtiden skulle etableringen af Fuursø-Møllestrøms Interessentskabet blive konsekvensen.

Ikke alene var Hjortholm værk nu langt Mølleåens største virksomhed; efter Johan Ettersens nederlag var Henrik Müller ubestridt magnaten ved åen. Rosenmeierne på Brede gjorde sig ikke længere gældende som industrifolk. De andre møllebrugere, in-

*Si quis humane cunctis Prudentia vultu.
Mortaleis, inter vellet habere locum,
Te legisset MULLERE Ducem, qui nomina, et auctus.
Et strepem clare progeniens domus;
Et titulos, famamq; deus; et quicquid honorum est.
Altius humanæ conditione levat.*

Et vultus D. Wuchters

*Cum, tuis jam Regis operis, et publica fata
Digressis, et tanto non leve molis opus
Quam pulchrum tot celsa sua; tot celsa suorum
Nomina, materiam laudis habere sua;
Pulchrum, inter opes et quicquid decipit orbis.
Nil Domini ingenio celsius esse sua.*

Con. p. Reg. Hen. Duce & X. regis & p. Hen. Müller & p. Hen. Müller

Henrik Müller som rentemester, malet af Abraham Wuchters. Findes på Ledreborg. Her gengivet efter A. Haclwegs stik af maleriet 1669. (Th. Børresen foto)

klusive kongen i krudtmøllen, havde ikke i første omgang råd til at investere i store anlæg i takt med Henrik Müllers. De har blot kloge af skade måttet sørge for tilstrækkelig store sluser for ikke igen at blive overrumplet som 16. oktober 1650. Nogen god arbejdssituation, så længe de kun har kunnet holde vandet tilbage i »1 times tid«, når det kom, har det næppe været. Derved gik meget møllevand fra dem til unytte.

Johan Ettersen døde i 1652. Når man næste gang møder Mette Johan Ettersens i tingbogen¹⁶⁰), er det i gældssager anlagt af private for gæld fra hendes mands tid og af det offentlige for afgifter, der ikke var betalt for Strandmøllen siden 1645, og for ubetalte landstingsdomme fra den store møllesag. En af de private kreditorer, Laurids Knudsen, søgte »Mette Johan Ettersens ved dom og indførsel i hendes bo, gods og formue d. 8. januar 1653 for en anselig sum penge efter hendes salig mands udgivne obligation, og intet da på boligen fandtes til udlæg at betale med . . . , da Peder Pedersen kgl. maj. øverste renteskriver havde udi pant og var til underpant sat løst og fast, rørendes og havendes, inden og udenlands . . . « Knudsen forsøgte til gengæld at få herredsfogedens dom for, at Mette Johan Ettersens skulle »i fængsel og jern, ihvor hun findes og kan antræffes, ham at være følgagtig«. Mette var selv til stede på tinget for at forsvare sig. Hun henviste til, at ikke alene hun, men også samtlige Johan Ettersens børn og arvinger skulle betale. Hun var formodentlig Johans anden kone. I tingbogen 1650 under 8. august nævner Johan i en anden sag end den, som er omtalt, sin søn Peter Ettersen, som på det tidspunkt må være voksen; hans enke Trine boede i 1650'erne i Vedbæk. Den studiosus på over 15 år, som nævnes i hovedskatten 1645, var sikkert heller ikke Mettes søn.

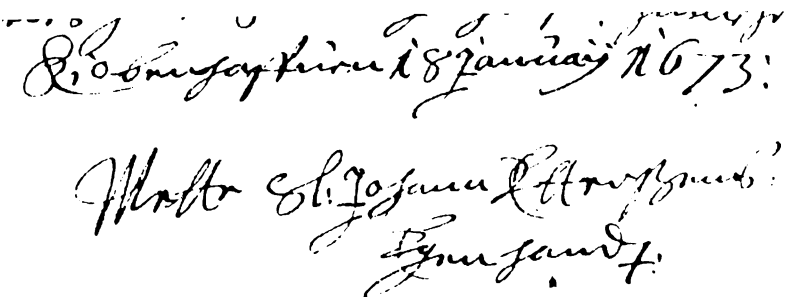
I gælds fængsel kom Mette Johan Ettersens ikke. Herredsfogeden, som stadig var Poul Thommesen, fandt, at hun havde ladet

Mølleåen 1600–50 og en retssag om vandkraften 1650–52

boet efter sin mand rigtigt registrere og vurdere ved dannemænd, og det var bevist, at hun ikke havde taget noget bort. Kreditorerne havde efterladt hende »en ganske stor summa til hendes faderløse børn«. Det syntes herredsfogeden »meget ubilligt og imod al lov og ret, som ingensteds findes, at en fattig enke efter hendes salig mands dødelige afgang bør i fængsel og jern at anholdes, formedelst hendes formue ikke kan tilstrække sine kreditorer at fornøje og betale« – hun bør derfor være fri for denne tiltale.¹⁶¹⁾

Om de andre sager skal blot kort fortælles, at de gik Mette imod. I juli 1653 solgte den største kreditor Peder Pedersen møl-
len over hovedet på hende,¹⁶²⁾ og selvom hun endnu kæmpede for at beholde papirmøllen, måtte hun se en anden familie overtage den.

Mange år senere, i 1672, kom rentemester Henrik Müller hende til hjælp i en sag om penge, som hun havde til gode. Hun boede da i København, og hendes skyldnere var nogle folk ansat i kongens stalde. De havde betalt hende med sedler på løn, som de havde til gode af kongen for årene 1657–66. Mon ikke Mette har ernæret sig ved at have folk i pension? Den sum, hun havde til gode, var på 615 rdr. I kancelliets sag¹⁶³⁾, da hun søgte at få sine penge udbetalt, findes kopi af brev fra Mette til kongen af 22. oktober 1672, kopi af kongebrev til skatkammeret af 2. novem-

The image shows two handwritten signatures in cursive script. The top signature is dated '18 Januarii 1673' and the bottom signature is dated '1673'. Both are written in dark ink on a light background.

Mette salig Johan Ettersens underskrift 1673. (Th. Børresen foto)

ber, egenhændigt brev til Henrik Müller fra Mette salig Johan Ettersens af 18. januar 1673 om hjælp til hendes betaling (skrevet på fint hollandsk papir med Amsterdams byvåben i vandmærket), en foreløbig indstilling fra skatkammeret til kongen af 23. november 1672 og resolution af 6. maj 1673, der gav hende ret til at få sine penge af byskatterne i Christiania. Skatkammerets to indlæg er underskrevet af Henrik Müller. Mette fremstilles som en fattig enke, der næppe havde brænde og brød, yderligere i »stor sorg for tvende sønner, som i fem år har været fangen udi Tyrkiet«, – »hun som tilforn har været her udi staden en fornem borgers kvinde«.

- 1) Se markbog 1682-83, Christian 5' matrikel, Rigsarkivet, jfr. Ib Lumholt, Ordforrådet i Sokkelund herreds marknavne, 1967.
- 2) Ørholm mølle må være identisk med Ørevads mølle, der nævnes i Roskildebispens jordebog 1370. Stedet kaldes i 17. årh. flere gange Ørevad, se bl.a. Eiler Nystrøm, Fra Nordsjællands Øresundskyst, 1938. Om møllerne se endvidere Jan Møller, Mølleåen, 1971.
- 3) Forordning om møller at søge, 16. februar 1617 (Kancelliets brevbøger).
- 4) Sokkelund herreds tingbog 10. okt. 1650.
- 5) Københavns lensregnskab 1/5 1650-1/5 1651.
- 6) Sokkel. hr. tingbog 18. juli 1650.
- 7) Kbh. lensrgsk. 1614-15, 1617-18 og 1619-20.
- 8) Præsteindberetning 1651 (Danske kancelli).
- 9) Kbh.s lensrgsk. 1599-1600.
- 10) S.st. 1599-1660. Langægte- og spindepengemandtaller 1625 til 1657.
- 11) Jfr. vidneudsagn i retssagen.
- 12) Se f.eks. Kbh.'s lensrgsk. 1623-24.
- 13) Kbh. lensrgsk. 1635-36, bilag 23, 24 og 25.
- 14) Efter brev fra Margrete Rosenmeier, jfr. Kbh. lensrgsk. 1639-40.
- 15) Kbh. lensrgsk. sagesfaldslisten 1638-39.
- 16) Kbh. lensrgsk. 1613-14.
- 17) S. st. 1616-17 og 1617-18.
- 18) S. st. 1635-36, bil. 276 og 277.
- 19) S. st.
- 20) Rentemestrenes regnskaber 1/5 1608-1/5 09, f. 495.

Mølleåen 1600–50 og en retssag om vandkraften 1650–52

- 21) Herom oplysninger i rentemestrenes regnskaber og i Kbh. lensrgsk. Se endvidere afsnit om de københavnske møller i Oluf Nielsen, Københavns beskrivelse og historie, bd. 4. Emil Madsen, Kongens møller i Københavns len på Christian IV's tid. Historiske Meddelelser om København, bd. 5, 1915-16.
- 22) J. U. Nef, The Progress of Technology and the Growth of Large Scale Industry in Great Britain 1540-1640, i The Economic History Review, 1934; J. W. Gough, The Rise of the Entrepreneur, London 1969; Ernst Baasch, Holländische Wirtschaftsgeschichte, 1927.
- 23) Kancelliets brevb.
- 24) Rentemestrenes rgsk. 1605-06, f. 579.
- 25) Danske kancelli B. 156. Kopibog for breve 1611-16.
- 26) Rentemestrenes rgsk. 1617-18, f. 232. En bestalling ses ikke at være udfærdiget.
- 27) S. st. 1616-17, f. 641.
- 28) Kancelliets brevb.
- 29) Rentemestrenes rgsk. 1620-21, fortæring.
- 30) S. st., f. 224 ff.
- 31) S. st. 1621-22, f. 225 og 1622-23, f. 237 og 445.
- 32) S. st. 1623-24, f. 15.
- 33) Rentemestrenes rgsk. 1623-24, f. 122-23.
- 34) Kancelliets brevb.
- 35) Herom bl.a. flere kongebreve.
- 36) Se f.eks. Rentemestrenes rgsk. 1/1 1626–1/5 1626, f. 69.
- 37) Norske rigsregistrarer 1650-53, 1887 p. 126 og 143, og Tøjhusregnskaber før 1610 og 1649-51. 1610-49 eksisterer ikke mere.
- 38) Rentemestrenes rgsk. 1625-26, udgift f. 75.
- 39) S. st. 1626-27, f. 114 ff. Tømrer var Daniel Baltzersen i København. Han skulle have 22 kurantdaler for det nye møllehus.
- 40) S. st. 1626-27, f. 61 og 1632-33, f. 233.
- 41) S. st. 1627-28, f. 143.
- 42) Kbh. lensrgsk. 1639-40, Stedsmål.
- 43) Rentemestrenes rgsk. 1641-42, f. 157.
- 44) S. st. 1647-48, f. 181.
- 45) Kbh. lensrgsk., ekstraskattemandtal 1645.
- 46) Sjællandske registre denne dato. Registerne er endnu ikke udgivet i Kancelliets brevb.
- 47) Rentemestrenes rgsk. 1652-53, f. 264, og Lyngby kirkebog.
- 48) Sjællandske registre 1651-56, d.d..
- 49) S. st. f. 430 ff.

Ebba Waaben

- ⁵⁰⁾ Jfr. Aksel E. Christensen, *Industriens Historie i Danmark I*.
- ⁵¹⁾ Rentemestrenes rgsk. 1608-09, f. 585 ff.
- ⁵²⁾ S. st., f. 589.
- ⁵³⁾ Kbh. lensrgsk. 1613-14, Stedsmål.
- ⁵⁴⁾ Rentemestrenes rgsk. 1615-16, f. 382.
- ⁵⁵⁾ S. st. 1610-11, f. 580 ff.
- ⁵⁶⁾ S. st. f. 587 ff.
- ⁵⁷⁾ S. st. f. 859.
- ⁵⁸⁾ Kbh. lensrgsk. 1618-19, under kvitteringer for jordebogen.
- ⁵⁹⁾ Rentemestrenes rgsk. 1619-20, Udgift til tømrere. – Det tyder på, at der har været en papirproduktion på Strandmøllen før år 1600.
- ⁶⁰⁾ Rentemestrenes rgsk. 1623-24, f. 132. Om løn til valkemesteren, se rentemestrenes rgsk. under udgifter til Børnehuset.
- ⁶¹⁾ Kancelliets brevb. 1633. Også trykt i C. Nyrop, *Strandmøllen*, 1878.
- ⁶²⁾ Sune Dalgård, *Dansk-Norsk Hvalfangst 1615-1660*, 1962, p. 153 m.fl. steder.
- ⁶³⁾ Johan Jørgensen, *Rentemester Henrik Müller*, 1966.
- ⁶⁴⁾ Johan Eттersen var i 1630'erne leverandør af skind og barkedede huder og læder til kongens forskellige foretagender. Se bl.a. afregning i *Rentekammeret*, 216, 219-21.
- ⁶⁵⁾ Kancelliets brevb. 20. januar 1643 og 16. febr. 1643. Også hos Nyrop.
- ⁶⁶⁾ Opgørelsen trykt hos Nyrop p. 25-26.
- ⁶⁷⁾ Kbh. lensrgsk. 1649-50, bil. 9.
- ⁶⁸⁾ Københavns Diplomatarium.
- ⁶⁹⁾ Louis Bobé, *St. Petri Gemeinde*, 1925, p. 23. Det er uvist, hvor L.B. har årstallet fra.
- ⁷⁰⁾ Indvandrede hollændere, se Knud Fabricius m.fl., *Holland-Danmark*, II, 1945.
- ⁷¹⁾ Jfr. præsteindberetning 1651 og jordebøger til Kbh.'s lensrgsk.
- ⁷²⁾ Kancelliets brevb. 16. sept. 1628. Om deres leverancer til staten se Rentemestrenes rgsk. 1626, f. 25, 1626-27, f. 42, 1627, f. 32 m.fl. st.
- ⁷³⁾ Rentemestrenes rgsk. 1627-28, f. 54. Regnskab herfor blev ikke senere afsluttet.
- ⁷⁴⁾ Louis Bobé, *St. Petri Gemeinde*.
- ⁷⁵⁾ Rigsarkivets topografiske samling, Sokkelund herred.
- ⁷⁶⁾ Kbh. lensrgsk. 1629-30. Stedsmål.
- ⁷⁷⁾ Rentemestrenes rgsk. 1599-1600, f. 457 og 522.
- ⁷⁸⁾ A. C. Tandrup, *Stenhuggerens gård. Mølletorp i det 17. Årh.*, i *Lyngby-bogen*, 1934.
- ⁷⁹⁾ F.eks. Rentemestrenes rgsk. 1602-03, f. 944.

Mølleåen 1600–50 og en retssag om vandkraften 1650–52

- 80) Kbh. lensrgsk. 1633-34. Stedsmål.
- 81) Kancelliets brev. 14. okt. 1635. Kongebrevet ligger i Rigsarkivets topografiske samling.
- 82) Københavns Diplomatarium V, 1882, p. 175, brev dat. 6. nov. 1635.
- 83) Begravet 18. aug. 1638 i Nikolaj kirke i Kbh.. Personalhistorisk tidsskrift I, p. 197.
- 84) Kbh.'s lensrgsk. 1640-41, Stedsmål. Hun gav 100 rdr. i fæsteafgift.
- 85) Se bl.a. Kancelliets brev. 24. febr. 1641. Skovregistre ved Københavns lensrgsk. for Virum.
- 86) Personalhistorisk tidsskrift, I.
- 87) Københavns Diplomatarium, VI, 1884 p. 246. Skattemandtal 1645.
- 88) Rentekammerets afregninger for Margrete Rosenmeier.
- 89) Lyngby kirkebog, 1654.
- 90) Kbh. lensrgsk. 1655-56, bil. 14, s. st. 1657-58. Stedsmål.
- 91) Kancelliets brev. 29. marts 1640. Poul Aage Andersen om Jacob Pedtz i Søllerødbogen 1959.
- 92) I betaling til ham for musketter indgik bl.a. bøssepiber, se Kanc. brev. 26. maj 1646, Arne Hoff, Ældre dansk bøssemageri, 1951, p. 161. De 300 musketter, der leveredes allerede 11. juli 1640 på Tøjhuset, kan næppe være fabrikeret i Lyngby, se Rentemestrene rgsk. 1641-42, f. 146.
- 93) Kanc. brev. 19. dec. 1643.
- 94) Kbh. lensrgsk. Ekstraskattemandtal 1645.
- 95) Valdemar Møller, Fra Thingbøger og Kirkebøger for Lyngby Sogn 1633-70. Lyngbybogen 1949, p. 209.
- 96) Lyngby kirkebog 1649.
- 97) Kronens Skøder, II, 24.
- 98) S. st. 12.
- 99) Om ham se Kai Uldall, Hvad Lyngby sognefolk ejede. Lyngbybogen 1966, p. 28 ff.
- 100) Kbh. lensrgsk. 1633-34. Stedsmål under gadehuse.
- 101) Kanc. brev. 26. sept. 1628 og 6. okt. 1636. Jfr. Aksel E. Christensen anf. st.
- 102) Der henvises i lensregnskabet til kongens forordning om møllerne. Det må være det åbne brev af 10. dec. 1629 (se Kanc.brevb.), der påbyder syn på og reparation af brøstfældige møller.
- 103) Kbh. lensrgsk. 1635-36, bil. 276.
- 104) Kbh. Diplomatarium III, p. 186 og 169.
- 105) Kanc. brev. 28. okt. 1641.
- 106) S. st. 30. april 1643.
- 107) Se ekstraskattemandtallet 1645 for hovedskatten, Søllerød sogn.

Ebba Waaben

- ¹⁰⁸⁾ Nyrop, Strandmøllen p. 28.
- ¹⁰⁹⁾ Sokkelund herredstingbog 1651-53, f. 212-13.
- ¹¹⁰⁾ Kong Christian den fjerdes egenhændige breve 1645-48, brev dat. 7. dec. 1646 til Iver Vind.
- ¹¹¹⁾ Kanc. brevb. 23. marts og 12. november 1644. Joachim Gans, tømmermester i København, havde haft møllen i et par år. Kbh. lensrgsk. 1641-42, Stedsmål.
- ¹¹²⁾ Kbh. lensrgsk. 1636-37. Stedsmål.
- ¹¹³⁾ Eiler Nystrøm, p. 412. Henrik Ehm fik Fuglevad mølle og Stenhuggergården.
- ¹¹⁴⁾ Sjæll. registre 1648-50, f. 126.
- ¹¹⁵⁾ S. st. f. 323.
- ¹¹⁶⁾ Johan Jørgensen, Rentemester Henrik Müller.
- ¹¹⁷⁾ Kbh. lensrgsk. 1654-55, bil. E.
- ¹¹⁸⁾ Se f.eks. sag om pantebog over bønders panter, der blev underkendt ved landstingsdom 29. juni 1636. Kbh. lensrgsk. 1638-39, bil. B.
- ¹¹⁹⁾ Norske rigsregistrarer 1648-49, 1887.
- ¹²⁰⁾ Sokkelund herredstingbog 26. marts 1652.
- ¹²¹⁾ S. st. 1650-51, f. 78-79. Selve synsvidnet er ikke bevaret.
- ¹²²⁾ Citatet, og andre følgende citater, gengives ordret, men stavemåden er moderniseret.
- ¹²³⁾ Pauser i tingmøderne indtraf kun i høsten, hvor tinget holdt fri i 3 uger. Faldt der helligdag på en torsdag, mødtes man om fredagen.
- ¹²⁴⁾ Beskrivelsen af procesformen er taget fra denne sag. Se iøvrigt Jens Ulf Jørgensen, Ting og rettersted, Dagligliv i Danmark 1620-1720, udg. af Axel Steensberg, 1969.
- ¹²⁵⁾ Jfr. Ole Karup Pedersen i indledning til Sokkelund herredstingbøger 1621-22, 1625-28, 1957.
- ¹²⁶⁾ Bilag til Kbh. lensrgsk. 1651 ff.
- ¹²⁷⁾ Se tingbogen 1650-51 og flg. år. Jfr. Chr. Heilskov, Herredsfogeder i Københavns amt indtil sidst i det 17. årh. Årbog for Københavns amt, 1950.
- ¹²⁸⁾ Valdemar Møller, Fra Sokkelund herred, 1924.
- ¹²⁹⁾ Axel H. Pedersen, Birketing i Gl. Københavns Amt 1521-1965, 1968.
- ¹³⁰⁾ Tingbogen 1650-51, f. 11.
- ¹³¹⁾ F.eks. tingbogen 19. dec. 1650 og 30. jan. 1651.
- ¹³²⁾ Tingbogen 23. jan. 1651.
- ¹³³⁾ S. st. 30. jan. 1651.
- ¹³⁴⁾ S. st. 31. juli 1651.
- ¹³⁵⁾ S. st. 16. okt. 1651.
- ¹³⁶⁾ Kbh. lensrgsk. Hovedskattemandt 1645. Lut. W. boede på Hjortholm mølle med sin kone, 3 piger og 4 karle over 15 år.

Mølleåen 1600–50 og en retssag om vandkraften 1650–52

- ¹³⁷⁾ Poul Johs. Jørgensen, Dansk Retshistorie, 1947, p. 516. Jfr. recessen 1558. § 27.
- ¹³⁸⁾ Tømmermester Hans Anhnemøller og ridefoged Wulf Raun var sendt til Hjortholm d. 17. okt., se kommissærernes nedennævnte beretning af 24. marts 1651.
- ¹³⁹⁾ Sjællandske tegnelser 1651, f. 62. Trykt i Nyrop, Strandmøllen.
- ¹⁴⁰⁾ Indlæg til sjællandske missiver 19. marts 1651.
- ¹⁴¹⁾ Tingbogen 8. aug. 1650.
- ¹⁴²⁾ Tingbogen 5. dec. 1650.
- ¹⁴³⁾ S. st. 12. juni 1651.
- ¹⁴⁴⁾ S. st. 20. marts og 10. april 1651.
- ¹⁴⁵⁾ S. st. 13. februar 1651.
- ¹⁴⁶⁾ Kaldes andet sted for murmester, Tingbogen 16. okt. 1651.
- ¹⁴⁷⁾ Tingbogen f. 138.
- ¹⁴⁸⁾ Nævnes i Kbh. lensrgsk. 1654-55, bil. 8, og i tingbogen 12. jan. 1654.
- ¹⁴⁹⁾ G. Clemmenson, Klippans Pappersbruk 1573-1923, Lund 1923.
- ¹⁵⁰⁾ Tingbogen 5. juni 1652.
- ¹⁵¹⁾ S. st., samme dag.
- ¹⁵²⁾ Tingsvidne, tingbogen 9. jan. 1651.
- ¹⁵³⁾ Tingbogen 19. juni 1652.
- ¹⁵⁴⁾ S. st. 26. juni 1651.
- ¹⁵⁵⁾ S. st. 24. sept. 1651.
- ¹⁵⁶⁾ S. st. 19. febr. 1652.
- ¹⁵⁷⁾ Sjællandske registre 1648-50, 1. febr. 1649.
- ¹⁵⁸⁾ Ovenævnte brev af 24. marts 1651.
- ¹⁵⁹⁾ Indlæg til registre og tegnelser 2. marts 1650.
- ¹⁶⁰⁾ Tingbogen maj 1652 til maj 1653 mangler.
- ¹⁶¹⁾ Tingbogen 26. maj 1653.
- ¹⁶²⁾ S. st. 14. juli 1653.
- ¹⁶³⁾ Rentekammerets afregninger 216. 219-21, VI, 13. Burde ligge som bilag til Sjællandske missiver 2. nov. 1672, nr. 683.

Tingbøgerne, pantebøger og Lyngby kirkebog findes på Landsarkivet for Sjælland, resten af de nævnte arkivalier på Rigsarkivet.

Kai Uldall:

LYNGBYVEJENS MILEPÆLE

Efter metersystemets indførelse 1907 gjorde Indenrigsministeriet skridt til, at landets gamle milepæle måtte fjernes, hvis de ikke lod sig anvende som kilometerpæle. Men i 1911 skred Nationalmuseet ind og hævdede, at de i historisk eller kunstnerisk henseende værdifulde milemærker skulle bevares. Derfor ser man endnu mange steder på landets ældre hovedveje prøver på gamle milepæle, ikke mindst på Sjælland. Man træffer navnlig granitpæle af den på fig. 10 og 11 viste type, og kun få endnu ældre pæle af såkaldt norsk marmor som fig. 4 og 7 står tilbage, f.eks. i Sorø og imellem denne by og Korsør. Nord for Limfjorden har der været helt andre milepæle, som man kan se eksempler på på Frilandsmuseet. Men mellem Kongens Lyngby og København rejstes imidlertid tre granitpæle (fig. 8 og 9), som der ikke er eller har været mage til andetsteds i landet, og disse pæle har deres egen historie. Pælen for 1 mil ved Gentofte sø samt $1\frac{1}{4}$ milepælen længere nordpå er ganske vidst midlertidigt fjernet på grund af vejudvidelse.

Men lad os begynde forfra med mileafmærkningens ældste historie og samtidig erindre, at Lyngbyvejen fortsætter op i Nordsjælland under andet navn. Frederik II og Christian IV anlagde som bekendt adskillige nye eller forbedrede hovedveje landet over, især sådanne, der under navn af kongeveje førte frem til kongelige slotte og jagtdistrikter, og som ikke i samme grad som de ældre veje slog omveje om ad landsbyerne. Langs i alt fald en del af disse kongeveje var der træpæle eller trætavler med påmalede angivelser af hele og halve mil. Det gjaldt i det mindste Ros-

kildevejen og vejene i Nordsjælland¹). Netop i Nordsjælland har de to konger vist særlig interesse for kongeveje, der førte direkte fra hovedstaden til de nybyggede slotte Frederiksborg og Kronborg, og her var selvsagt Lyngbyvejen af største betydning. Hvorledes disse kongeveje indtil slutningen af 1700-tallet var reserveret for kongens egen eller hans bemyndigedes færdsel, hvilket gav anledning til mange overtrædelser og strenge afstraffelser, skal vi ikke komme nærmere ind på her²), blot minde om, at der endnu kan spores rester af gamle, såkaldte almene veje, som det var enhver tilladt at færdes på, men som oftest var i en sådan tilstand, at mange trods risiko for konfiskation af heste, køretøj og ladning stjal sig til at benytte kongevejen³).

Med de maledede træmilemærkers placering og vedligeholdelse har det næppe været særlig godt bevendt, og det var først efter at den praktisk dygtige astronom Ole Rømer havde påbegyndt en opmåling af de danske hovedveje, at Christian V lod opsætte solide milemærker for hver fjerdingvej på de sjællandske hovedveje. 1692 befalede kongen, at bønderne skulle føre 20 store kampesten, mindst 1 alen brede og så lange som muligt, hen til hver af disse mærker, da der ved hvert mærke skulle rejses en lille jordhøj, omsat med kampesten, og en pille eller milestøtte opstilles der ovenpå. Professor J. D. Major fra Kiel, som 1693 rejste fra Korsør til København, giver en beskrivelse af disse nye milemærker. Oversat til dansk hedder det hos ham: På landevejen ved hver fjerdingvej stod nye milepæle, nemlig en rund 2 à 2½ mands længe i diameter og 12 fod høj græstørvbelagt stenhob, fra hvis øverste centrum en sten ragede op. Ved foden af sådan stenhob stod udad mod vejen en lav kun nogle tommer høj pæl, som var malet med rød oliefarve og hvorpå med hvidt var skrevet ganske groft og tydeligt, hvor mange hele og halve mil samt fjerdingvej man havde til København. Og Major vedføjede den her som fig. 1 gengivne tegning af en milehøj⁴).

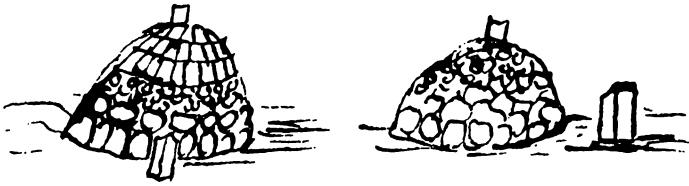

Fig. 1. J. D. Majors tegning af milehøje på København–Korsør-landevejen 1693. (Efter Aarbog Kbhvns. Amt 1926).

Tilsvarende mile- og fjerdingvejmærker fra 1690erne må have stået på Lyngbyvejen og andre nordsjællandske hovedveje. 1745 skrives det om Københavns amt, at der fra gammel tid har været milemærker enten af sten eller jord; således var Kongevejen til Frederiksborg ligeledes forsynet dermed⁵). Og fra Hørsholm amt, der begyndte med Søllerød sogn, skrives 1743: På Kongevejen fra København til Frederiksborg og landevejen fra København til Helsingør er såvidt amtets territorium strækker sig overalt milepæle; men på vejen fra Rudersdal til Hørsholm og Fredensborg eller fra Hørsholm til Fredensborg eller Helsingør er ingen pæle⁶). At der imidlertid tidligere må have været det i alt fald på Frederiksborg–Helsingørvejen fremgår af, at der, hvor denne nu flyttede vej passerer Nyrup hegn, findes endnu en forfalden milehøj⁷).

Formodentlig var den sten, der ifølge Majors skrivelse fra 1793 ragede op fra overfladen af milehøjen, i sig selv en mile- eller fjerdingvejpæl, der var mere holdbar end det malede træmærke ved højens fod. 1687, altså få år før Ole Rømers opmåling af hovedvejene og kongens anbringelse af milehøjene, fik lensmændene rundt på slottene befaling til at sætte milestøtter på kongeveje. Dersom der ikke kunne skaffes marmor dertil måtte almindelige sten bruges. De skulle mærkes med en halvkugleformet fordybning for hver fjerdingvej, og pælen for en hel mil skulle have fire fordybninger foruden miletallet⁸). Enkelte af disse granitpæle med

skålformede fordybninger er endnu bevarede i Nordsjælland, således står en, ganske vist ikke på oprindelig plads, på Strandvejen udfor Sletten kro⁹). At der også har stået andre pæle med skålformede fordybninger andetsteds i landet ses af et eksemplar fra Holstebroegnen på Frilandsmuseet.

I øvrigt må i alt fald en del af de nye sten, som Christian V lod opsætte efter Ole Rømers opmålinger, og som formentlig oprindeligt stod ovenpå milehøjene, have været mærket med kongens kronede monogram ovenover afstandsangivelsen med arabiske tal, alt indhugget i stenen. Også herpå har Frilandsmuseet et eksempel, nemlig den her som fig. 2 afbildede granitpæl, der har særlig interesse ved på sin nuværende bagside at have den oprindelige indhugning, nemlig en primitiv kongekrone over C 5 og 1 [mil], medens den nuværende forside mod vejen efter stenens flytning i 1770'erne har fået den senere indhugne indskrift: FV og 1¹/₄ M[il]. Stenen har altså stået to forskellige steder på Lyngbyvejen.

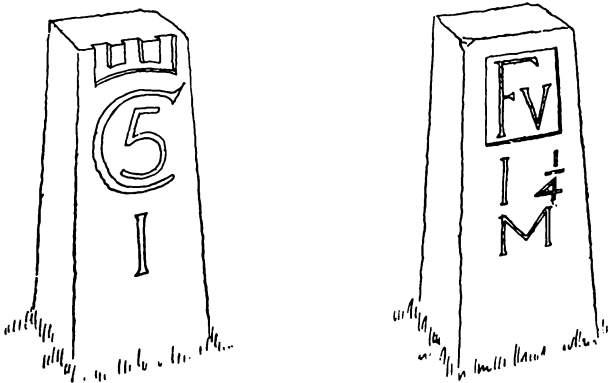

Fig. 2. Granitmilepæl på Frilandsmuseet, oprindeligt fra Christian Vs tid men genbenyttet som fjerdingvejpæl med ny indskrift på modsatte side til den af Frederik V fornyede Kongevej. I sin tid funden henlagt i vejgrøften i nærheden af Vintappergården. (Tegning af F. Kirk).

Var Frederik II og Christian IV kendt for betydelige vejanlæg, så kan man sige, at Frederik V planlagde endnu større, der dog først kom til udførelse efter hans død. Adskillige milepæle bar eller bærer endnu hans kronede monogram til minde derom, selv om de først blev rejst i Christian VII's tid. Frederik V lagde først og fremmest vægt på Kongevejen til Hørsholm og Fredensborg slotte, medens Roskildevej fik anden prioritet, og de fortsatte chausséanlæg over resten af landet kom langt senere. De primitive lapperier, der så ofte tidligere måtte foretages på hovedvejene viste, at det var nødvendigt at indkalde udenlandsk sagkundskab til planlægning og anlæg af radikalt forbedrede veje. Valget faldt på schweizeren Jean Marmillod fra Frankrig, der var kendt med moderne vejarbejder, og som sammen med et par andre ingeniører kom til Danmark 1764 og blev i elleve år her i landet som overvejsinspektør. Samme år kunne kongen godkende hans plan for en ny chaussé fra hovedstaden via Vibenshus–Lyngby–Rudersdal–Hørsholm–Hesselrød–Lønholt til Fredensborg, altså svarende til den nuværende vejføring. Arbejdet påbegyndtes allerede samme år men blev først fuldført 1775. 1779–93 satte man denne nye kongevej i forbindelse med Helsingør ved at trække den fra et punkt nord for Usserød nordpå i en kortere linie, end den tidligere vej havde gået.

Vi må nu søge tilbage til 1761 for at finde oprindelsen til de milepæle, som fik plads på de nye vejanlæg. Det var det år, hvori sagen om vejforbedringer blev rejst. Allerede inden faste planer var vedtaget, forelå der en skrivelse af 10. januar 1762 fra et medlem af Generalpostamtet, hvorunder vej- og trafikvæsenet var blevet henlagt, J. C. Schrødersee, til en unævnt geheimekonferensråd og oversekretær i Danske Kancelli, som kun han have været lensgreve J. L. Holstein-Ledreborg (død 1763), hvis søn C. F. Holstein-Ledreborg netop 1762 blev direktør i Generalpostamtet. Med skrivelsen fulgte den som fig. 3 gengivne tegning

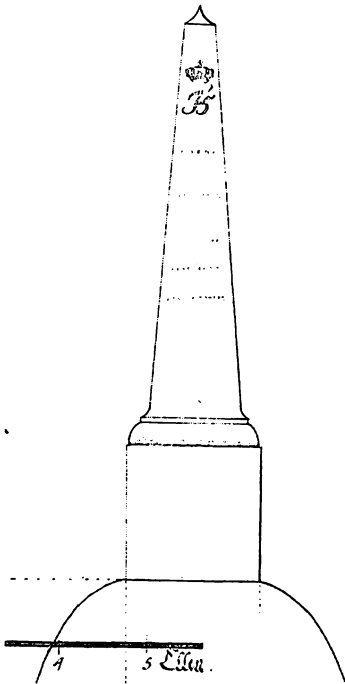

Fig. 3. Usigneret og ubenyttet tegning ca. 1761 til milepæl af sandsten eller marmor. (Rigsarkivet. Ledreborgske Håndskriftsamling fol. nr. 324).

af en obeliskformet milepæl samt tegning af en tilsvarende, mindre kvartmilepæl bilagt tilbud af 14. oktober 1761 fra »Muurmester«, dvs. arkitekt Philip de Lange på at udføre sådanne milepæle i bornholmsk eller gotlandsk sandsten eller norsk marmor. Det fremgår, at man havde tænkt at opstille disse milepæle fra Helsingør (altså utvivlsomt via Lyngby) til København og derfra til Korsør samt på Fyn såvel fra Nyborg til Assens som via Odense til Middelfart. Fra Jylland skulle de forløbe til Altona eller Hamburg dels fra Årøsund og dels fra Kolding. Man får ikke at vide, hvem der har udført tegningerne, men derimod at den kon-

gelige bygmester G. D. Anthon kunne beordres til at slutte kontrakten. Desuden tyder alt på, at udkastet til milepælen var fremkaldt af den indflydelsesrige minister, geheimeråd J. H. E. Bernstorff. Men ikke desto mindre løb hele sagen ud i sandet, og i ovennævnte følgeskrivelse spørger Schrødersee også, hvor bekostningen skulle komme fra: »Jeg veed sandelig icke«¹⁰).

Sagen viser imidlertid, at medens man før havde rejst milepæle blot af praktiske grunde for at angive afstanden, så syslede man 1761 med tanker om at give dem monumental eller kunstnerisk værdi. I Christian VIs og Frederik Vs tid var smagen blevet mere kræsen og forfinet. Kongerne havde rejst pragtslotte som Hørsholm og Christiansborg, og den aldrig fuldførte Frederiks- eller Marmorkirke var for kongelig regning under opførelse overfor de fire Amalienborgpalæer, der foreløbig var i privat eje. Kunstakademiet var skabt og fremragende udenlandske kunstnere indkaldt.

J. H. E. Bernstorff, som iøvrigt var slottet Bernstorffs bygherre, der havde været dansk gesandt i Frankrig og derfra kendte de moderne og solide franske vejanlæg, stod sammen med grev A. G. Moltke bag indkaldelsen af vejingeniørerne derfra. Og da Bernstorff tidligere havde været gesandt i Sachsen, hvor der vistnok allerede fandtes monumentale obeliskformede vej- og milepæle¹¹), er det højst sandsynligt, at forslaget om at anbringe tilsvarende ved de kommende kongeveje i den danske konges riger også stammede fra ham. Men fig. 3 synes blot at vise et ikke helt gennemarbejdet udkast, og de milepæle, der blev udført få år senere, bærer præg af en større kunstners hånd (saml. fig. 3 med fig. 4 og 7), uden tvivl hofbilledhugger Johannes Wiedewelt, som holdt af at operere med den dengang så moderne obeliskform samt det materiale, hvoraf milepælene blev skabt, det såkaldte norske marmor.

1761 blev der nedsat en kommission vedrørende forbedring af post- og vejvæsen i hertugdømmerne, men en lignende angående

kongeriget^s veje påfulgte først i december 1762. Følgen blev, at nye milepæle til Slesvig og Holsten blev sat i arbejde først, nemlig 1764, men, som vi senere skal se, blev de, da det kom til stykket, i virkeligheden opstillet på Sjælland og først og fremmest på Lyngbyvej.

1. juni 1764 sluttede sekretær i Tyske Kancelli J. H. Kirchhoff efter sin chef, J. H. E. Bernstorffs, befaling en kontrakt med hofstenhugger J. P. Pfeiffer, hvorefter den sidstnævnte forpligtede sig til at forfærdige 37 hel- og halvmilepæle til levering til Postkommissionen i terminer inden Mikkelsdag 1765 og hugge dem »sauber und zierlich« efter de med Bernstorffs segl forsynede »Modelen« d.v.s. tegninger. De opgivne mål svarer så nogenlunde til målene af de endnu bevarede marmormilepæle, når der regnes med holstenske alen. Arbejdet med helmilepælen sattes til 60 rdlr. og med halvmilepælen til 54 rdlr., så beløbet ialt ville blive 4218 rdlr., men efter sædvane fik kongen et såkaldt afslag, en rabat, så beløbet afkortedes til 4206 rdlr. Materialet, 4914 kubikfod norsk marmor, skulle udleveres stenhuggeren fra oplaget på Frederikskirkens (Marmorkirkens) byggeplads. Kommissionen anbefalede kontrakten, og den stadfæstedes ved kongelig resolution, hvori det udtrykkelig anføres, at milepælene var bestemt til de nye landeveje i hertugdømmerne¹²⁾.

Desværre findes de i kontrakten nævnte tegninger ikke mere ved arkivsagen, og der er heller ikke fundet noget direkte vidnesbyrd om, at de stammede fra Wiedewelts hånd. Men sandsynligheden derfor er nævnt foran, og desuden findes i Kunstakademiet^s samling af arkitekturtegninger tre blade med tegninger af Wiedewelt til forskellige, ialt 21 større helmilepæle og 6 mindre halvmilepæle, der netop bærer årstallet 1764. Endvidere findes i Vejdirektionens arkiv to skrivelser fra Wiedewelt af 10. juli 1764 og 10. august det følgende år vedrørende andre milepæle¹³⁾.

Da stenhugger Pfeiffer døde 1771, var, trods den i kontrakten

Fig. 4. Tomilepæl af norsk marmor på oprindelig plads ved sydsiden af Geels bakke. Selve obeliskens højde 3,33 m, øvre sokkelpartis højde 0,65 m, tværmål 0,83 m. (Fotografiet af J. Hesbæk, Holte. Kgl. Biblioteks billedsamling).

fastsatte leveringstermin 1765, kun leveret og betalt milepæle for 2859 rdlr. Dog skyldte man arvingerne et mindre beløb, og da Generalpostamtet udtalte, at det ikke var Pfeiffers skyld, når leveringen var forsinket, resolverede kongen, at der skulle udbetales arvingerne endnu 120 rdlr.¹⁴).

De nye milepæle blev altså fremstillet af norsk marmor, som man tog af den beholdning, der var anskaffet til opførelsen af den af Frederik V planlagte Marmorkirke, hvis fuldførelse af økonomiske grunde blev standset af Struensee 1771. Det viser sig nu, at milepælene blev hugget ved kirkens byggeplads ved Amalienborg og lå oplagret der, for da Frederik Vs rytterstatue på Amalienborg plads skulle afsløres, anmodede statuens giver, Asiatisk Compagni, Generalpostamtet om, at de omkring pladsen liggende milepæle måtte blive fjernet. Det drejede sig om 133 forarbejdede marmorstykker af obelisker med tilhørende sokler. Da stenenes transport til hertugdømmerne nu mentes at blive for kostbar – formodentlig atter Struensees sparekniv – foreslog Generalpostamtet, at stenene i stedet skulle anvendes på de nye veje på Sjælland, og dette tiltrådte kongen ved resolution af 22. juni 1771. Stenene skulle af Ingeniørkorpset transporteres fra Amalienborg til Materialgården, hvor de skulle forblive vinteren over¹⁵).

Sagen blev avisstof. Adresseavisen for 6. august 1771 meddeler: »De ved den Kongel. Statue Equestre i nye Friderichstad liggende Miile-Pæle af norsk Marmor, 6 a 7 Alen høye, som vare destinerede til Landevyene udi Hans Majestæts tyske Stater, skal efter Forlydende nu opsettes ved de i Siælland nyeanlagde Veye. Øverst paa Pælen sees Hans Høysalige Majestæts Chifre med Kongel. Krone over, i Midten er udhugget 1 Miil og paa de mindre en halv Miil, og neden paa et Post-Horn«.

De nye milepæle blev som sagt først og fremmest opstillet på den nye Lyngbyvej med dens fortsættelse over Hørsholm og Fredensborg til Helsingør. Overvejsinspektør Marmillod oplyser i et

brev af 6. juli 1771 på fransk, at der fra København til Fredensborg via Hørsholm behøves 6 store pyramider (d.v.s. obelisker) og 15 små. Desuden foreslår han, at man ikke som tidligere skulle lade milepælene begynde udenfor byens porte men, ligesom i Rom og Paris, fra dens centrum, og han tilbyder selv at give tegning til en særlig monumental centrumspæl med rig ornamentik og indskrifter. Dette sidste forslag overhørte man på højere sted¹⁶).

Som det vil fremgå af de her gengivne billeder fig. 4 og 7, fik de obeliskformede pæle en roligere og ædlere form end det første udkast, som fig. 3 viser, især fordi den høje spids med de indsvungne sider foroven er erstattet af en lavere, der er rykket indenfor en rektantprofil langs ydersiderne. I øvrigt viser de få marmorobelisker, der er bevaret in situ, at deres skønhedsvirkning er stærkt påvirket af den højde, de er anbragt i over jorden eller den lille forhøjning under dem. Helmilepælene, der har to sokkelstykker, nemlig en base samt derunder et fundament, tegner sig afgjort smukkeste, når kun basis eller en del deraf ses over jorden.

Marmorpælene bærer spor af at være rillehugne, og kronen, kongemonogrammet F 5 samt posthornet fornedet står i relief, medens miletallet er fordybet. Der kan være farvespor på udhugningerne. – Frederik V døde som bekendt 1766, men det er naturligt nok, at hans monogram stod på Lyngbyvejens og andre sjællandske milepæle, da de, som vi har set, var sat i arbejde før hans død men senere, i 1770erne, blev sat op på den vej til Fredensborg, som han havde planlagt. På enkelte samtidige milepæle, f.eks. 10-milepælen i Sorø på den langt senere fuldførte Korsørlandevej, ser man at F 5 er borthugget og erstattet af C VII, men da også Christian VII's monogram skulle stå i relief, måtte man anbringe det i en forsænkning i stenen. Den her som fig. 5 viste 5¹/₂-milepæl på det senere fuldførte vejstykke mellem Hørsholm og Helsingør kan (ligesom 1¹/₂-milepælen på Amager landevej) derimod ikke stamme fra ordren til Pfeiffer 1764, men må være hugget

Fig. 5. 5¹/₂-milepæl af norsk marmor mellem Hørsholm og Helsingør. Højde over jorden ca. 3 m. (K. Uldall fot. 1971).

Fig. 6. 1³/₄-milepæl af granit fra 1770erne på oprindelig plads udenfor Frilandsmuseet, syd for hjørnet af Højskolevej. Højde over jorden 65 cm jfr. fig. 2. (K. Uldall fot. 1971).

senere, da C VII-relieffet ikke ligger i en forsænkning. For øvrigt skal vi nedenfor se, at der først senere kom rigtig orden i forholdet mellem kongemonogrammet og milepælens anbringelsesår.

Marmoret og monumentaliteten gjaldt kun hel- og halvmilepælene. Kvartmilepælene blev kun små granitpæle i lighed med milemærkerne fra Christian Vs tid (fig. 2 og 6).

Norsk marmor viste sig at være et mindre holdbart byggemateriale i det danske klima, hvor vinteren veksler mellem tø og frost, og især var det afgjort ikke egnet til slanke eller spinklere monumenter. Wiedewelts Bernstorffstøtte, der rejstes i obeliskform af dette materiale på den såkaldte »Gentofte Bakke« på Lyngbyvejen 1783, var allerede i juni 1818 »meget forfalden og istandsættes i denne tid« ifølge en meddelelse i avisen Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn. Bedre gik det desværre ikke med Wiedewelts milepæle. Præsten Wedel skriver i sin indenlandske rejse 1803, at de smukke milepæle »er morsomme(!) for den Rejsende, men Skade, at kaade Drenges bedærve noget af Marmors skønne Ud-hugning«. Det var nu ikke blot kådhed eller vold, der var årsag til stenenes ødelæggelse, men nok så meget forvitring eller revner ved vejrligets indvirkning, hvilket tydeligt sås af den milepæl der 1923 skænkedes af vejvæsenet til Nationalmuseet og foreløbigt er til konservering i Brede (fig. 4)¹⁷).

Da en ny forordning om vejvæsenet i Danmark udkom 13. december 1793, var man åbenbart endnu ikke klar over forholdet, for det hedder heri: »Milepæle bør oprettes saavel paa de mindre som paa Hoved-Landevejene. Hvor det paa Hoved-Landevejene bliver altfor kostbar at forskaffe Milepæle af Marmor, bør de forfærdiges af hugne Kampesteene; i øvrigt bør heele, halve og fierding Milepæle gives forskellige Skikkelser«. Men en menneskealder senere erkendte man, at marmorpælene på Sjælland måtte erstattes. I begyndelsen af 1830erne, da samtidig senere anlagte veje på Fyn og i Jylland skulle have helt nye pæle, rejstes

sagen, og den blev snart højaktuel. Man lod milepæle på Sjælland syne 1832, men tiden gik, og en halv snes år senere forlød det fra øen, at af 53 hel- eller halvmilepæle var 39 »deels aldeles ødelag-

Fig. 7. 1-milepæl af norsk marmor udfor Gentofte sø i forvitret tilstand ca. 1830. (Akvarel af M. Rørbye. Øregård).

te, deels maa casseres hvad Fodstykket eller Pillen (d.v.s. obelisk) angaar« (fig. 7).

Flere år var gået med overvejelser, især fordi man lagde vægt på, at de kommende milepæle stadig skulle være høje og monumentale som marmorpælene, medens man samtidig var klar over, at kun granit ville have tilstrækkelig styrke. Men dette materiale var det dyrt at arbejde med og vanskeliggjorde mere omfattende reliefhugning, ligesom granitten ved høje pæle eventuelt måtte samles af flere stykker. På Vejkontoret og i Rentekammeret mente man, at hvis man hentede granit fra Bornholm, måtte helmilepælenes højde formentlig indskrænkes og halvmilepælene formindskes til, hvad der kaldtes »almindelige Granitpiller som de ældre Kvartmilepæle«, altså i lighed med fig. 2 og 6.

Det ville blive for omstændeligt her i detaljer at følge alle dattidens drøftelser og forslag gennem en halv snes år, blot skal det anføres, at det, uden at resultater blev nået, overvejedes at fremstille milepæle af bremer- eller bornholmsk sandsten, af støbejern fra Frederiksværk, af brændt ler fra Rendbjerg teglværk i Sønderjylland, hvor der bl.a. brændtes gravsten og andre større ting, og endelig, ganske vist kun til Køge-Vordingborgvejen, af faksekalk. Under drøftelsen i Rentekammeret bemærkede den af Christian VIII protegerede hofbygmester, professor J. H. Koch, at bornholmsk sandsten rimeligvis ville ødelægges af fugt og forvitret, da de sandsten, der var opsat i Vesterport for få år siden, var forvitret i betydelig grad. Angående milepæle af støbejern (der kendtes fra Sverige) mente man, at de for ikke at ligne kakkelovne stadig måtte vedligeholdes med maling, og dette ville blive for dyrt. Og milepæle af brændt ler fandt man uegnede.

Der forelå selvsagt også forskellige tegninger til nye milepæle, bl.a. en af den i 1829 afdøde chef for vejcorpset A. G. Heide, der nærmest er en kopi af de ældre obeliskformede marmorsten, samt andre der befandtes for stærkt profilerede til at kunne fremstilles

Fig. 8. 1 $\frac{1}{2}$ -milepæl af bornholmsk granit udfør Lyngby Hovedgade nr. 37, udført 1838 af billedhugger H. E. Freund. Højde 2,80 m. (K. Uldall fot. 1971).

Fig. 9. 1 $\frac{1}{4}$ milepæl af bornholmsk granit syd for Lyngby, udført af H. E. Freund 1839. Som fundament er benyttet soklen af den ældre pæl af norsk marmor. Højde 2,30 m. (K. Uldall fot. 1971).

i granit. Der blev også forsøgsvis hugget enkelte milepæle som prøver af sandsten og granit¹⁸).

Større betydning – i alt fald for Lyngbyvejens vedkommende – fik det, da billedhuggeren, professor H. Freund fik med sagen at gøre¹⁹). I februar 1837 tilskrev Rentekammeret ham, at der fra Bornholm var modtaget prøver på milepæle såvel af granit som af sandsten, men granitten, der var mest holdbar, var på Bornholm ikke behandlet således ved tilhugningen, at det fandtes passende at opstille dem på landevejene. Man ville derfor lade nogle »nogenlunde tildannede« granitstykker oversende fra Bornholm, medens den »øvrige fornødne Tilhugning« skulle udføres i København, hvis det ikke blev for bekosteligt. Freund anmodedes nu om forsøgsvis at lade forarbejde en helmilepæl af sådan granit efter en hoslagt tegning og udtale sig om prisen. Men Freund har åbenbart ikke været tilfreds med tegningen – måske den ovennævnte af A. G. Heide, der utvivlsomt har været lovlig høj – for han fremsendte i stedet egne tegninger til hel-, halv- og kvartmilepæle som »hensigtsmæssigst ville kunne tilhugges af Granit« og udtalte ønsker om selv at rejse til Bornholm for at udvælge materiale. Dette skete, og i sommeren 1838 ankom det af ham anskaffede råmateriale til en halv- og en kvartmilepæl, som han fik anmodning om at lade forarbejde. Resultatet forelå i oktober og var, efter at forannævnte hofbygmester Koch havde beset dem, tilfredsstillende, hvorfor der også blev forskrevet granit til en tilsvarende helmilepæl, og denne forelå året efter. Et brev fra Rentekammeret til Freund af 31. august 1839 afslører, at man nu havde besluttet at anbringe Friends tre milepæle mellem Lyngby og København. 1¹/₂-milepælen (fig. 8) skulle sættes i stedet for »den forfaldne Milestøtte i Lyngbye«, 1¹/₄-milepælen imellem Lyngby og helmilepælen i Gentofte (fig. 9). Året efter havde også helmilepælen afløst den forfaldne af marmor udfor Gentofte sø (fig. 7), for Rentekammeret betalte yderligere Freund for to ornamentale stenbænke,

Fig. 10. 3¹/₂-milepæl af granit med Christian VIII monogram 1840 på chausseen Altona-Lübeck. (K. Uldall fot. 1956).

der var blevet rejst ved hver side af sidstnævnte, som nu kaldtes »den første Heel-Milepæl på Hovedlandevejen til Fredensborg²⁰).

Freunds granitpæle er af forskellig højde, helmilepælen 3,45 m, 1¹/₂-milepælen 2,80 m og 1¹/₄-milepælen 2,30 m, og medens de to laveste blot er tildannet af to sten, nemlig sokkel og selve pælen derover, er den højeste af tre stykker, således at det øverste parti på en mindre klædelig måde er delt i to. Af praktiske grunde er såvel det kronede kongemonogram F VI foroven og posthornet forneden samt afstandsangivelsen hugget fordybet, idet man havde opgivet reliefafhugning af den hårde granit. På den eneste af pælene, der ikke for tiden er midlertidig fjernet på grund af vej-udvidelsen, er indhugningerne opmalet med gult (guld!) og rødt, hvilket formentlig grunder sig på gammel tradition.

Efter at Freunds milepæle var opstillet mellem København og

Lyngby, må det være gået op for myndighederne, at så høje milepæle såvel af økonomiske som æstetiske grunde ikke godt lod sig skabe af danske granit, og nu nåede man endelig frem til et resultat efter at have overvejet og diskuteret i 10 år. 15. marts 1842 indstillede Rentekammeret til Christian VIII at benytte den slags milepæle af granit, som i flere år havde stået på chaussen fra Kiel til Altona, bestående af en rund obelisk på firkantet fod, 6 fod, 8 tommer høje for helmilepælens vedkommende, og denne indstilling blev godkendt ved kongelig approbation af 19. marts²¹). Det blev samtidig vedtaget, at de nye milepæle skulle bære det kongemonogram, der stod på de ældre, som de afløste, men 26. januar 1843 kom ingeniørkorpset med det fornuftige forslag, at

Fig. 11. 2¹/₂-milepæl i Rude skov på København-Helsingørvejen. Af granit men stående på soklen fra den ældre marmormilepæl. Skønt opsat ifølge Christian VIIIs resolution 1842 bærer den endnu kronet F 5, ligesom den ældre marmorpæl havde gjort. (K. Uldall fot. 1971).

nye milepæle for fremtiden skulle bære den konges monogram, i hvis regeringstid de blev opstillet uden hensyn til, hvilken konge der tidligere havde anlagt vejen eller havde ladet en ældre erstattet milepæl rejse på samme sted. 1846 meldte samme korps, at milepælene ville være klar til opstilling samme år overalt på Sjælland, 1847 til 48 på Fyn og derefter andetsteds i landet²²).

Rentekammerets ovennævnte indstilling til Christian VIII 1842 giver os også oplysninger om, hvorfor Friends tre milepæle alle-

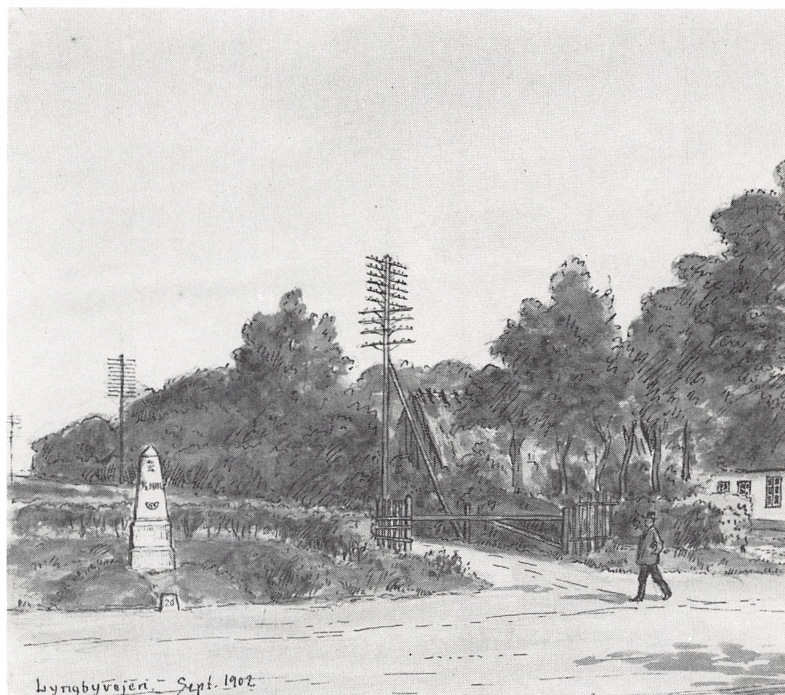

Fig. 12. Halvmilepæl på Lyngbyvej nord for hjørnet af nuværende Venøgade, der ses som en markvej med en bom foran. Formentlig af norsk marmor med monogram F 5. Huset til højre er nuværende Lyngbyvej nr. 62. (Akvarel 1902 af J. L. Ritter. Københavns Bymuseum).

rede var blevet opstillet imellem København og Lyngby, inden det store problem om landets nye milepæle var blevet endelig løst. Selvom Friends pæle bærer Frederik VI's monogram (død 1839), blev de opstillet af hensyn til Christian VIII, der allerede som prins ejede Sorgenfri slot. 1842 skriver Rentekammeret nemlig, at selvom man iøvrigt valgte de koniske milepæle (som fig. 10 og 11), så bør dog »Halvmilepælen ved Vibehus« gives samme form som 1½-milepælen i Lyngby [samt de to andre pæle på Lyngbyvejen], for at der kan blive »Ensformighed i Henseende til Milepælene på Vejen mellem Staden og Deres Majestæts Sommerlystslot«, Sorgenfri. Måske skyldtes det Friends død 1840, at den nævnte halvmilepæl ved Vibehus ikke blev fornyet, for det kan kun have drejet sig om den nu fjernede milepæl, der ses på fig. 12, en akvarel fra 1902, som stående nord for Lyngbyvejens nuværende nr. 62 og for hjørnet af markvejen til Bryggervangen, der svarer til nuværende Venøgade. Og denne halvmilepæl, der iøvrigt synes at være velbevaret i 1902, ser ud som den type, Frederik V 1764 beordrede udført af norsk marmor.

Noter og henvisninger

- 1) Kancell. Brevb. 9-1-1586 og 13-1-1592. J. T. Lundbye og V. Hermansen i Aarbog Kbhvns. Amt 1926 side 42.
- 2) T. Topsøe-Jensen: Vejenes udvikling i Frederiksborg Amt, i Fra Frederiksborg Amt 1970. J. A. Struck: Kongevejen Kbhvn.–Hillerøds Historie. Samstedts 1945.
- 3) En vigtig forbindelse til Nordsjælland må have været Kulsviervej fortsat gennem Ravneholm skov. – Et kort fra 1764 viser en vej, der fra Lyngby langs nuværende Prinsessesti forløber til nuværende Lottenborg og derfra drejer mod nordøst over Kongevejen noget syd for Frilandsmuseet og derefter mod nord over museets nuværende terrain, hvor den tidligere gik som markvej øst om Landboskolens og Kongevejsskolens bygninger efter at have passeret hulvejen fra Fuglevad. Mod nord forløb den ud til Skods-

borgvejen. Vejen betegnes på kortet fra 1764 den almindelige landevej for Nærum og Holte (Lyngby-Bogen 1941 s. 49). Men på et kort af 1771 over Virum bys jorder betegnes samme vej som vej til Søllerød og fortsætter mod øst om Geels skov. Omtrent der, hvor en vej fra Virum til Brede stødte dertil, lå der nogle agre, som efter vejen har navnet »Landevej Stykker«. (Lyngby-Bogen 1934 s. 133). At det tidligere har været en vej af betydning fremgår også deraf, at der langs ovennævnte markvej har ligget nogle gravhøje, hvoraf en havde været anvendt som galgehøj. – En vej gik ligeledes omtrent som nu fra Ørholm tværs over Skodsborgvejen og langs Skovskellet til Søllerød. Det er desuden betegnende, at bønderne i Øverød og Søllerød 1682 siges at benytte Fuglevad mølle (Søllerødbogen 1954-55 s. 13 og 18). – Et kort fra 1763 viser en vej fra Emdrup by til Gentoft og Jægersborg, hvor gamle milepæle er afsat, og derfra gik en vej til Lyngby (E. Nystrøm: Fra Nordsjællands Øresundskyst 1938 s. 183). – Der er spor af en vej nordfra over åen til Lundtofte, og fra denne by kørte man ifølge en beretning fra 1630, altså før Dyrehaven blev indhegnet, til København igennem Ordrup krat (Lyngby-Bogen 1934 s. 128). – Den ældre vejforbindelse fra København til Hillerød gik over Fiskebæk og betegnedes i Nordsjælland som »Bøndernes Vej« i modsætning til Kongevejen over Lyngby.

- 4) Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie III (1794) s. 129. J. T. Lundbye og V. Hermansen anførte sted s. 53.
- 5) Hist. Aarvog Kbhvns. Amt 1918 s. 64.
- 6) Rigsarkivet. Danske Kancelli D. 102. a: Efterretninger om Købstæderne og Amterne 1743.
- 7) Afbildet hos T. Topsøe-Jensen i Fra Frederiksborg Amt 1970 s. 23. Nationalmuseets 2. afdls. arkiv: Korrespondance 1924 med Statsskovdirektoratet om fredning af veje og milehøje i Nordsjælland.
- 8) Fra Frederiksborg Amt 1945 s. 54.
- 9) Sammesteds 1970 s. 15.
- 10) Rigsarkivet, Ledreborgske Håndskriftsamling fol. nr. 324.
- 11) Bau- und Kunstdenkmäler des Königsreich Sachsen, f.eks. 36 Heft s. 214.
- 12) Rigsarkiv. Generalpostamtets resolutionsprotokol 1764 fol. 286 f. Rentekammeret 451,1.
- 13) Sidstnævnte sted.
- 14) Rigsarkiv. Generalpostamtets resolutionsprotokol 1775 sag nr. 102.
- 15) Rigsarkiv. Generalitets- og Commissariatskollegiet. Kgl. resolutioner og indkomne sager vedrørende vejarbejdet 1770-71 sag nr. 83 og 93.
- 16) Sammesteds sag nr. 88.
- 17) Tomilepælen fra Geels bakke var i nogle år opstillet ved Frilandsmuseets gamle indgang, men det viste sig, at den ikke tålte at stå i fri luft.

- 18) De omfattende arkivsager vedrørende overvejelserne 1832-42 om nye milepæle findes i Rigsarkivet under Rentekammeret, nemlig relationer og resolutioner samt Vejkontorets journaler.
- 19) Rentekammerets korrespondance med Freund forekommer i de under note 18 nævnte kilder, men kammerets originale skrivelser til ham er bevaret i Kgl. Biblioteks Håndskriftsamling, Additamenta fol. nr. 257.
- 20) Friends helmilepæl er afbilledet efter fotografi 1944 i T. Topsøe-Jensen: *Ad Hjulspor og Landeveje* (København 1966) s. 165. Da dette fotografi blev taget 1944, synes de foran i teksten omtalte stenbænke at være forsvundet, men de findes på en elevopmåling fra 1923 af P. Eiberg i Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger.
- 21) Rigsarkiv. Rentekammerets relations- og resolutionsprotokol 1842 litr. B sag nr. 119. – Disse danske milepæle i Holsten omtales og afbildes i *Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holst: Die Kunstdenkm. des Kreises Pinneberg* (1961) fig. 228, hvor 10 milepælen Kiel-Altona afbildes, dateret 1832 og med Frederik VI monogram, samt s. 348 f. – Det oplyses ikke, af hvilken kunstner de er udført. For den egentlige Lyngbyvejs vedkommende er spørgsmålet heller ikke af betydning.

Fritz Alten:

FAMILIEN MODEWEG OG BREDE KLÆDEFABRIK

I 1956 indstillede et af landets største tekstilforetagender, J. C. Modeweg & Søn, Aktieselskab, Brede Klædefabrik, sin virksomhed, en begivenhed, der måtte vække eftertanke, ikke kun af samfundsmæssige grunde, men også for en historisk betragtning. Hvorledes var fabrikken opstået og hvem havde sat det hele i gang? Disse forhold skal i den følgende udredning søges belyst.

Grundlæggeren af Brede Klædefabrik, Johan Carl Modeweg, fødtes på Christianshavn 1783 som søn af urmager Tobias Modeweg, indvandret fra Magdeburg over Sverrig til Danmark. Der vides intet om J. C. Modewegs barndom, men vist er det, at han i 1805 fik bevilling som urtekræmmer.

I 1807 begyndte krigen med England og snart efter fulgte den af kejser Napoleon iværksatte fastlandsspærring, der forsyningsmæssigt skulle tvinge briterne i knæ og ødelægge deres handel med Europa. Herved lukkedes også Danmark ude fra enhver indførsel af kolonialvarer. Modeweg nødtes til at ophæve sin forretning og »søge at komme i anden virksomhed, da nærværende konjunkturer gør det vanskeligt for mig at anbringe min kapital ved handelen uden at løbe for megen risiko«, som han skrev i sin ansøgning i 1809 til kommercekollegiet, datidens ministerium for handel og industri, om tilladelse til at overtage og drive et væveri, hvis ejer var gået fallit og hvori Modeweg nu indskød sin opsparede kapital. Et vovestykke måske, men også indførselen af klæde var blokeret af handelsspærringen, således at der var penge i en fabrikation med dansk uld som råvare.

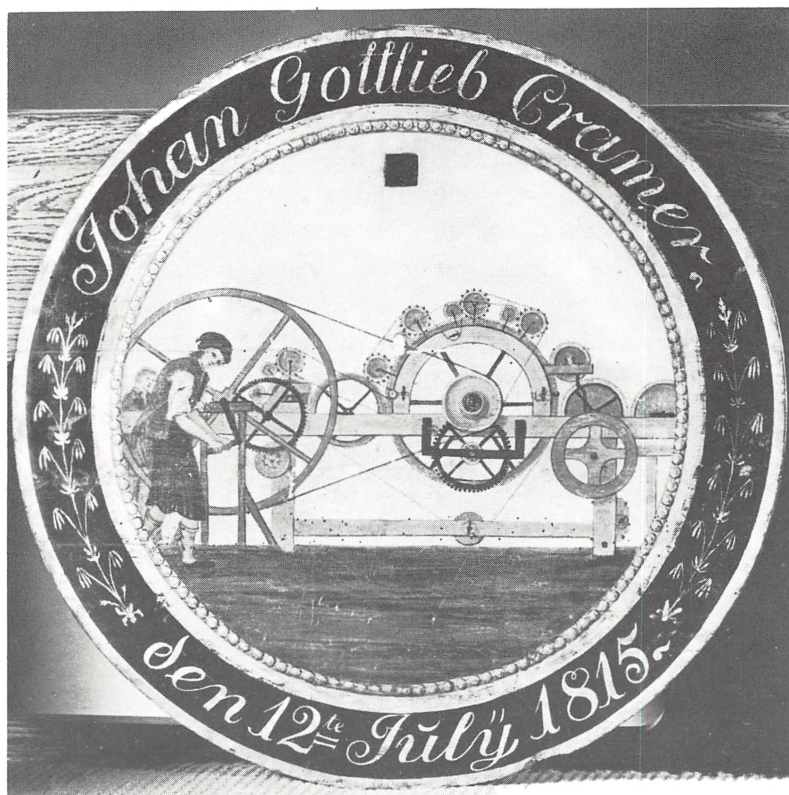
J. C. Modeweg (1783-1849), fabrikør, ejer af Brede Klædefabrik 1831-1849.
Maleri af C. F. Christensen 1846. Privateje.

Overtagelsen af væveriet skete iflg. kgl. privilegium af 27. januar 1810, »til at oprette og drive en klædefabrik under en mester-svens bestyrelse«, dette krævedes af enhver, der ikke selv var professionalist i et fag og derfor ikke kunne uddanne lærlinge og svende efter vedkommende laugs krav, en sådan arbejdsgiver kaldtes altid »Entreprenør«.

I samme år erhvervede Modeweg ejendommen Dronningens Tværgade nr. 52-54. Her lå først et ældre toetages hus med kvist, det erstattedes i 1816-17 med to femetages bygninger, den ene delvis mod Adelgade, forsynet med det for C. F. Hansen-empiretiden karakteristiske kvartcylinderhjørne (jfr. »bombardements-husene« i Fiolstræde og Klosterstræde). De store etagearealer, der udlejedes, må have givet Modeweg gode indtægter, ikke mindst på grund af den store bolignød efter englændernes bombardement i september 1807 med ødelæggelse af store kvarterer. Modeweg og hans familie beboede andensalen i nr. 54, selve klædefabrikationen foregik i bag- og sidehuset, et for datidens virksomheder almindeligt arrangement. De to smukke bygninger blev desværre nedrevet i forbindelse med saneringen af Borgergadeområdet i 1957.

Modeweg indgik i 1806 ægteskab med Marie Magdalene Bock (d. 1843) med hvem han havde 6 børn, en søn og fem døtre, i familien var tillige optaget broderen, Laur. Chr. Modeweg, en tid kompagnon i firmaet.

Det opgives, at fabrikken i 1819 havde 20 væve, en årlig produktion af 203 stk. klæde med 176 arbejdere. Salget skete dels fra butik i nr. 54, dels fra et udsalg i Nygade. Den efter datidens forhold stærke udvikling i den modewegske klædefremstilling vakte velvillig opmærksomhed hos kommercekollegiet, hvis opgave var at støtte dygtige industridrivende gennem lån fra kommercefonden. Dette kom Modeweg til gode, da en ildebrand i begyndelsen af 1819 ødelagde hans maskiner og lager, »alt uden

Skydeplade for klædefabrikør J. G. Cramer (1768-1818) Det kgl. Skydeselskab. Maleriet på pladen viser udseendet af en kartemaskine af den type Modeweg sandsynligvis har anvendt i de første år i Dr. Tværgade 54. Man ser den store midtertromle tæt besat med stålstifter ligesom de omgivende mindre valser. Ulden blev lagt ind fra venstre og trukket igennem mellem valser og tromle; den omdannedes derved til en vatagtig pels, der afrullede på tromlen yderst til højre. Arbejderen til venstre driver maskinen ved at dreje håndsvinget, drengen bagved ham lægger den ubearbejdede uld på indføringsvalserne. Næsten alle maskindelenene er af træ, ført o. 1830 gik man over til støbejern.

Fritz Alten

mindste erstatning, da jeg ej havde forsikret«, som han skrev i en ansøgning til Kommerce- og Industrifonden om udsættelse af tilbagebetaling af et lån. Ved kgl. resolution tildeltes ham erstatning i form af to spindemaskiner fra statens beholdning, det gamle lån eftergaves, et nyt stiftedes rentefrit på 6 år, stort 6000 rdl., endvidere fritoges han for bygningsafgift i 10 år. Alt dette må ses på baggrund af statens bestræbelser for at holde resterne af den efter krigen ruinerede danske industri på benene, især naturligvis de mest leve- og ydedygtige.

Med dette rygstød oparbejdedes virksomheden yderligere, således at der i 1830 fremstilledes ca. 500 stk. eller 20179 alen klæde årligt. Som en officiel anerkendelse af Modewegs almennyttige virke udnævntes han i 1828 til dannebrogsmænd.

Den modewegske klædefabrik repræsenterer i sine forskellige stadier en interessant teknisk og fabrikationsmæssig historisk udvikling. Det oprindelige væveri udvidedes gradvis med karteri og spinderi, således, at han selv kunne fremstille sine garner til vævene og derved have kontrol over produktionens første led og disses kvalitet. Tilbage stod efterbehandlingen af det rå klæde fra vævestolene, appreturen kaldet. Denne bestod i en række udvasknings- og presseprocesser, der gav klædet et tiltrækkende, glat og glansfuldt udseende, egnet til salg. De første år foregik tilvirkningen som rent håndværk, op mod 1830 benyttedes maskiner i stigende grad, til dels indkøbt i udlandet. Maskinerne drevs både ved hånd- og hestekraft, endnu havde dampmaskinen ikke vundet almindelig indpas.

Netop det stigende kraftbehov gav stødet til overvejelser om en udflytning af fabrikken til en lokalitet, hvor store vandmængder var umiddelbart tilgængelige, til et større vandløb med een eller flere vandmøller, hvis mølledamme kunne afgive både trækraft og skyllevand til de omtalte udvaskningsprocesser. Dels på grund af disse forhold, dels på grund af den billigere arbejdskraft,

Familien Modeweg og Brede Klædefabrik

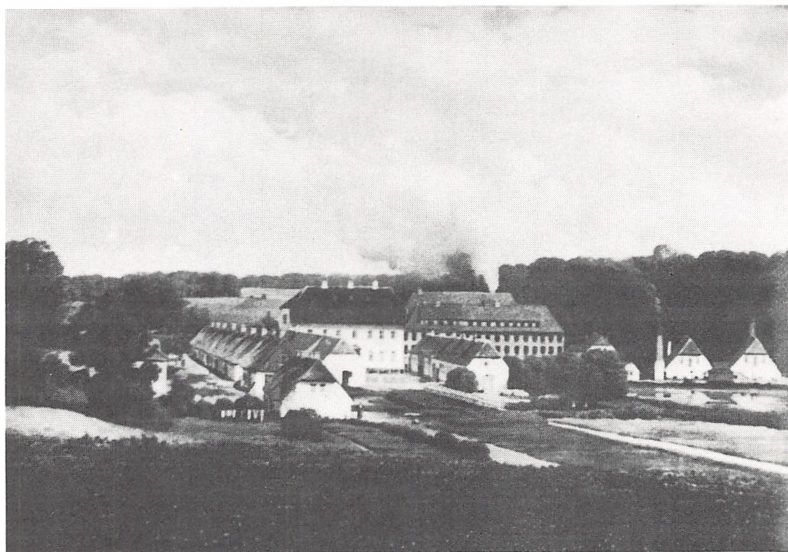
var flere klædefabrikker flyttet fra byerne ud på landet. Dette gjaldt således Det kgl. militære Klædemanufaktur, der i 1815 overførtes til Usserød vandmølle i Nordsjælland fra Rigensgade i København, justitsråd Bertel Bruuns fabrik i Fredericia, der 1820 flyttedes til Aalemølle ved Viborg og fabrikør J. H. Koch, Middelfart, der i 1810 købte en valkemølle i Grejsdalen ved Vejle, senere i lang tid landets trediestørste klædefabrik.

Efterhånden blev da hestekraften også for dyr for Modeweg, som også pladsen blev for snæver i Dronningens Tværgade og mulighederne for udflytning til Københavns omegn måtte undersøges.

I. C. Modeweg på Brede.

I 1831 blev Brede Kobberværk med et nedlagt messingværk stillet til auktion af Det schimmelmanske Dødsbo. Sammen med I. Th. Suhr, hovedstadens største kulhandel, købte Modeweg de to værker, som de delte mellem sig, idet klædefabrikøren overtog messingværkets grund og bygninger, Suhr kobberværket som en udvidelse af den af ham drevne udvalsnings af kobberplader på Frederiksværk. Klædefabrikken lå på Mølleåens vestlige bred, hammerværket på den østlige.

Modeweg nedrev en del af de gamle bygninger og opførte nye i tiden 1832-33, to 3-etages grundmurede huse med port ud til vejen langs mølledammen, en vinkelbygning, ligeledes grundmuret med 3 etager, langs åløbet mod Nord. Heri var indrettet karteri, spinderi og væveri. I en tidligere hammerhytte Øst herfor anlagdes et valkeværk med 5 par valkehuller. Bag de fornævnte bygninger byggedes et farveri. Vest for den gamle hovedbygning mod vejen lagdes i den såkaldte Vedhave nogle toetages arbejderboliger. Til Brede Værk hørte et landbrug med avlsgård, der lå mod Syd, foran hovedbygningen og hvori tillige efter opnået bevilling

Brede Klædefabrik og Brede Kobberværk, set mod Nord ca. 1850. Maleri af ukendt. Lyngby Rådhus. Fra venstre til højre ses: Arbejderboligen »Lange Længe« og »Hanehytten«, i billedets midte avlsgården og hovedbygningen, herefter klædefabrikken med spilddamp strømmende op fra maskinbygningen bagved. Det lavere hus efter fabrikken er dennes valkeri. Yderst ligger de to hammerhytter i det suhrske kobberværk, spejlende sig i mølledammen. I horisonten Geelsskov og Brede Indelukke.

fandtes kro og høkerbutik til udelukkende brug for fabrikkens ansatte.

I følge et notat i en gammel kopibog sattes fabrikationen i gang den 8. august 1832.

I disse år foregik den gradvise overgang fra håndværksmæssig til maskinmæssig tilvirkning af klæde. Den besværlige, langsomme rensning og ensretning af den vaskede uld ved håndkarter (en art kardæsker eller strigler) og den følgende snoning og strækning på spinderokke afløstes af kontinuerligt løbende kartetromler og ud-

træksspindeler. Håndvævene afløstes af maskinvæve, der som de første i landet opstilledes på Brede og Bruunshaab omkring 1843. Ligeledes forbedredes klædets afsluttende behandling, afskæring af luven, valkningen (krympning af det færdigvævede, rå klæde), ensretning af strøget m.m. ved indførelsen af det endeløse bånd princip. Til at drive alle disse maskiner udnyttedes kraften fra tre vandhjul til det yderste, men viste sig snart utilstrækkelig, således at Modeweg i 1845 måtte opføre en stor fireetages maskinbygning, hvori installeredes en balancedampmaskine på 25 hk. fra Verviers (Belgien). I den samme bygning blev samtidig plads til en udvidelse af spinderi og væveri.

En særlig nyhed var et i 1848 bygget gasværk til belysning af arbejdslokalerne det første i Danmark.

Hele denne betydelige virksomhed viste resultatet af ejerens utrolige energi, som dog undertiden kunne give sig udslag i en vis hensynsløshed, belyst gennem en episode med Th. Suhr, kobberværkets ejer. På et tidspunkt i 1841 kneb det med at få vandet i mølledammen til at forslå til begge værkers forbrug. Suhr foreslog da Modeweg at begge skiftedes til fuld drift hveranden dag, hvilket afsloges af denne, der endda satte flere maskiner på.

Foruden i Brede var Modeweg også engageret i andre foretagender. Modewegs ældste datter, Emilie, var i 1835 blevet gift med sekretær P. N. Carlsen, som ved et lån af svigerfaderen sattes i stand til at erhverve »Stampen« i Jægersborg Dyrehave, en valkemølle, tidligere benyttet af Den militære Klædefabrik i Usserød. Denne mølle blev nu udbygget til klædefabrik med Modewegs søn, Julius Emil som medbestyrer. »Stampen« gik senere i arv til Carlsens søn, C. F. Carlsen, der drev den til sin død i 1892. (Se Søllerødbogen 1969). Et lille stykke øst for Brede lå Ørholm Papirfabrik, grundlagt 1800 af englænderen Nelthrop. Dennes søn gik fallit i 1837, hvorefter Modeweg i fællesskab med en anden svigersøn, løjtnant C. J. Smidt og islandsk købmand J. G.

SLÆGTERNE MODEWEG–GUDMANN–CARLSEN

J. C. Modeweg
& Louise Bock (brodersøn: Julius Bock, Skovlyst)

¹⁾ Emilie Modeweg
& P. N. Carlsen
(Stampen)

²⁾ Ludvig M.
ug

³⁾ Julius M.
& Anna Gudmann
(Brede)

⁴⁾ Caroline M.
& C. Smidt
(Ørholm)

⁵⁾ Thora M.
& C. Holstein

⁶⁾ Emma M.
& Wm. Gudmann

børn:
C. F. Carlsen (Stampen)
J. E. Carlsen (Brede Ladeg.)
Mathilde Carlsen
& G. F. Hamann (Brede)

ingen

2 børn

3 børn

Ludvig Gudmann
(Fuglevad)

Gudmann erhvervede Ørholm. De tre parthavere søgte nu en år-række at konkurrere med den berømte Chr. Drewsen på Strandmøllen, hvad der var gode muligheder for med en ret ny papirmaskine, magen til Drewsens (dengang de to eneste i landet) og en mægtig vindmølle på »Runde Bakke«, der drev et papirknuseværk. Men foretagendet gik dog vist ikke godt, det solgtes i 1846 til en københavnsk industridrivende, grosserer H. L. Danchell. Endnu en klædefabrik sattes i gang, nemlig på ejendommen »Skovlyst« i Virum, købt og installeret med maskiner 1849. Som bestyrer ansattes her J. V. Bock, en nevø til Modewegs hustru. Bock var begyndt som skriver på Brede i 1834 og havde arbejdet sig op til fabriksmester, han købte senere »Skovlyst«, men måtte opgive efter en ødelæggende brand 1855, hvorefter han blev fabriksbestyrer på Brede.

J. C. Modeweg døde på Brede den 20. august 1849 og begravedes på Assistens Kirkegård ud mod Nørrebrogade, hvor hans gravsted endnu findes.

Hans karakter skildres som barsk og afvisende udadtil, men han havde et hjerteligt forhold til sin familie og til fabrikkens arbejdere, hvad hans omfangsrige testamentariske bestemmelser vidner om.

Brede i J. E. Modewegs tid.

J. C. Modewegs søn, Julius Emil Modeweg, overtog Brede i 1849 efter faderen. Fra ung gik han til hånd i den gamle virksomhed i Dronningens Tværgade, blev uddannet som dugmager og blev optaget i firmaet som medindehaver i 1838, hvorefter dette siden da bar navnet J. C. Modeweg & Søn. Samme år indgik han ægteskab med Anna Elisabeth Gudmann, datter af islandsk købmand J. G. Gudmann.

J. E. Modeweg førte fabrikken videre på samme energiske måde

J. E. Modeweg (1813-1869), fabrikør, ejer af Brede 1849-1869 og hustru Anna E. M., f. Gudmann (1817-1880). Foto ca. 1860. Privateje.

Familien Modeweg og Brede Klædefabrik

som forgængereren. Kapaciteten i maskinpark og bygninger udvidedes; i 1860erne opførtes en ny bygning til rueri og valkeri med en B & W-dampmaskine som drivkraft. Vandkraften forøgedes da vandhjulene i 1851 erstattedes med turbiner. Produktionen var i 1858 1500 stkr. klæde årligt; antallet af arbejdere 139. Disse tal var i 1866 forøget til 2500 stkr. årligt, 170 arbejdere.

Det gamle suhrske kobberværk på Mølleåens østlige bred blev efterhånden forældet og sygnede hen, især da import af valsede kobberplader fra udlandet frigaves. Det afhændedes 1854 til H. L. Danchell, ejer af Ørholm Papirfabrik, og året efter erhvervedes det af J. E. Modeweg, der herved atter bragte Brede Værk over på een hånd.

Til fabrikken hørte som tidligere nævnt et landbrug, hvis jorde lå vest for åen. For evt. i dårlige tider at have en yderligere indtægt, tilkøbte Modeweg i 1865 gårdene Søgaard og Petersminde på Virum Mark helt op til Kongevejen. Sidstnævnte ejendom fik navneforandring til Bredelille. Endvidere opførtes på de gamle arealer en ny avlsgård, Brede Ladegaard, hvor en nevø af Modeweg, J. E. Modeweg Carlsen, fra Stampen, blev forpagter.

Bredes ejer interesserede sig meget for sin hjemegn. Han var medlem af Lyngby sogneråd 1851–1868 og hjalp J. C. la Cour, stifteren af Lyngby Landboskole, idet han af Brede Ladegaards jord skænkede et areal til byggegrund for skolen ved dens oprettelse i 1867. Sammen med sin hustru støttede Modeweg det sociale arbejde i kommunen ved oprettelsen af et børneasyl i Bondebyen (Asylgade 12) og et i Fuglevad, begge skænket kommunen 1861 og 1863.

For klædefabrikens mange arbejdende mødre indrettedes et dagplejelokale for børn under skolepligtig alder, ledet af en bestyrerinde. I »J. E. Modewegs Stiftelse for gamle Arbejdere«, beliggende nær ladegården, fandt de ældste på virksomheden et ly i deres alderdom.

Fritz Alten

Omkring midten af 1860'erne rantes Modeweg af længere tids sygdom, hvorfor han måtte foretage flere kurrejser til udlandet, og siden overlade ledelsen til fabriksbestyreren, J. V. Bock og løjtnant G. F. Hamann, tidligere ingeniørofficer, gift med en datter af fabrikør Carlsen på Stampen.

J. E. Modeweg døde den 11. februar 1869. Han bisattes på Lyngby Assistens Kirkegaard, som siden også hans ægtefælle.

Brede i A. E. Modewegs tid.

Efter J. E. Modewegs død gik Brede Klædefabrik over til hans enke, Anna Elisabeth Modeweg. På dette tidspunkt fremstilledes 2200 stkr. klæde årligt og der beskæftigedes 191 faste arbejdere. I Lyngby stiftedes i 1866 Lyngby Arbejderforening, en hjælpe og sygeforsikringssammenslutning af sognets efterhånden talrige fabriksarbejdere, hvis formand var lærer J. N. Winther. Denne gjorde et stort arbejde for at skabe bedre sundhedsforhold på Mølleåens forskellige virksomheder, bl.a. gennem en avispolemik med dr. Mürer, distriktslægen i Lyngby, hvis måske vel optimistiske udtalelser om arbejdernes kår, særlig på Brede kraftigt modsigtes af Winther, der vel anerkendte fru Modewegs gode vilje til forbedringer (nedsættelse af arbejdstiden med 1 time, til kl. 19), (aftenskole for fabriksbørnene) men han mente, at der absolut burde gøres meget mere, navnlig med hensyn til boligforholdene. Winther antydede endvidere, at fabrikkens ledelse, Bock og Hamann, dannede en væsentlig hemsko for de ønskede forbedringer.

Bredes fremtidige ledelse og ejerforhold frembød iøvrigt visse vanskeligheder. Ægteparret Modeweg havde ingen børn, der kunde føre slægtens virksomhed videre, men andre af familien kunde måske komme på tale. Den nærmeste hertil var J. V. Bock, ansat siden 1834, mangeårig bestyrer af fabrikken. Dernæst salgslederen, G. F. Hamann, ansat i 1865 og endelig forpagteren af Brede Ladegård, J. E. Modeweg Carlsen, J. E. Modewegs søstersøn. Det

Bredes have ca. 1870. Mølleaaen med Geels Skov i baggrunden. Her opførtes 1908 de store jernbetonbygninger, der nu rummer Nationalmuseets samlinger. (Foto N. M.)

afgørende synes at have været, at ingen af de nævnte har været tilstrækkelig kapitalstærk, i hvert fald besluttede fru Modeweg sig for at sælge Brede Klædefabrik til grosserer Wm. Salomonsen sammen med klædehandler C. Albeck og J. V. Bock som anpart-havere. Dette skete iflg. skøde af 9. juli 1873.

Af Brede beholdt fru Modeweg endnu et par år Brede Lade-gård, Søgård og Bredelille, hvorefter hun købte en villa på Østerbro. Her døde hun den 10. september 1880.

Endnu en række år bevarede enkelte af Modewegfamilien en tilknytning til egnen. Således Julius Modeweg Carlsen, der blev

Fritz Alten

ejer af Brede Ladegård 1881–1889 og formand for Lyngby Sundhedskommission indtil han flyttede bort. En anden var fru Modewegs brodersøn, Ludvig Gudmann, ejer af Fuglevad Vandmølle 1873–1883. Gudmann drev her dels en ruslæderfabrik, dels et kornmølleri og opførte villaen, senere anvendt til det af J. E. og A. E. Modeweg til Lyngby kommune skænkede børneasyl. Endvidere var Gudmann formand for Lyngby Arbejderforening 1874–1876.

Dronningens Tværgade 54:

F. Zachariae: Før og Nu, 4. årgang 1918.

Brandpolicer 1816-1901. Landsarkivet.

Protokoller vedr. Bygningsafgifter. Stadskonduktøren. 1802-1858, i Stadsarkivet, København.

Skøde og Panteprotokoller 1810-1850. Landsarkivet.

Brede:

G. F. Ursin: Mølleaaens Industrier. Dansk Almeenlæsning nr. 24, 1835.

O. J. Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold. 1850.

A. Steenberg: Et besøg paa Brede Fabrik. Industritidende 1866.

J. Schovelin: J. C. Modeweg & Søn, Brede Klædefabrik. De danske Byerhverv. 1904.

Eiler Nystrøm: Lyngby Sogn i Fortid og Nutid. 1934.

Kay Larsen: J. C. Modeweg & Søn A/S, Brede Klædefabrik 1810-1935.

F. M. Madsen: Fra Brede om Brede. Lyngbybogen 1956.

F. Alten: Stampen. Søllerødbogen 1969.

Niels Amstrup: Billeder fra Brede i det 19. århundrede. Budstikken 1962.

Garnisons Kirke. Dåbs- og vielsesprotokol. 1813-1835. Landsarkivet.

Københavns Amts særlige Boer samt Hof- og Stadsrettens eksekutorboer 1851 og 1862. Landsarkivet.

Københavns Amts nordre Birks brandtaksationer 1832-1872. Landsarkivet.

Folketællinger, København og Lyngby. 1804-1870. Rigsarkivet.

Kopibog 1832-1872. Brede.

Statusregnskaber 1850-1870, J. C. Modeweg & Søn. Erhvervsarkivet, Aarhus.

H. J. Hannover: Textilindustri 1-3, 1930.

W. I. Johannsen: Die Geschichte der Textilindustrie. 1932.

Svend Thorsen:

PÅ EN SKOLES HUNDREDÅRS DAG

1971 var hundredåret for grundlæggelsen af Lyngby private skole. Ved den fest, der i den anledning blev afholdt, holdt Svend Thorsen følgende tale:

Lyngby private skole, oprindelig Thyssens Skole, er jo grundlagt i 1871, deraf hundredårsjubilæet, men har De tænkt over, at dette er 7 år efter 1864? Sit egentlige nederlag over for Tyskland led Danmark ikke i 64, men ved udfaldet af den fransk-tyske krig 1870-71. Indtil da havde vi kunnet leve i håbet om, at Frankrig ville skaffe os oprejsning, men efter Tysklands sejr var alt håb om i en nærmere fremtid at få Sønderjylland tilbage bristet. Man kan da sige, at fæstningen Sedans overgivelse var mere skæbnesvanger for Danmark end Dybbøls fald.

Nu var Danmark virkelig »brat af slaget rammet«. Landet måtte genrejses. Hvad udad var tabt skulle indad vindes. Under sådanne stemninger blev Thyssens Skole oprettet for nu 100 år siden. Jeg tør ikke påstå, at der var en direkte forbindelse mellem krigsnederlaget og denne skoles tilblivelse, vi ved ikke, hvad dens egentlige stiftere, enkedronning Caroline Amalie, Peter Rørdam i Lyngby præstegård og den unge seminarist A. D. Thyssen, har drøftet, men jeg ved – jeg holder mig til egen erfaring – at helt op til den første verdenskrigs udbrud i 1914 var skolens ånd og ønske Paludan Müllers: Fromme, stærke kvinder, drenge klædt i stål.

Thyssens Skole var en forkyndende skole, en bekendelsesskole.

Bondebyen – hjørnet af Åstræde og Lundtoftevej. Thyssens Skole havde til huse her 1871-72. Startede med 6 elever, installeret i 2-værelses lejligheden til venstre i huset.

Den var kirkens datter. Endnu længe efter at Lyngby for nogle årtier var blevet Johan Wilmanns Lyngby, var denne skole pastor Rørdams og Emil Pipers. Er den i dag Fennebergs? Jeg håber, at den ligesom Kumbels kat er sin egen.

Den gamle realskole var en borgerskole i egentligste forstand. Den førte håndfast op til præliminær- siden til realeksamen. Den var i sandhed ingen forsøgsskole med tilvalgsfag og andre vidtløftigheder. Den hed ikke realskole for ingenting. Realiteterne var den præliminæreksamen, der sikrede et mindstemål af kundskaber og dermed adgang til samfundets solide, livsvarige mellemstillinger ved D.S.B. og postvæsenet, ved skolerne, i banker og sparekasser eller som bedriftsledere i erhvervslivet. Nogle elever førtes vidt omkring i verden, visse til Store Nordiske telegrafkontorer i

Newcastle og Vladivostock, nogle få til Ø.K.s plantager omkring Singapore, enkelte til Polyteknisk Lærestalt, hvorfra de udgik som ingeniører. Jeg tør sige, at i tiden 1871–1914, d.v.s. i den gamle realskoles bedste tid, fik hvad man kan kalde det borgerlige Danmark et solidt tilskud fra Thyssens skole. Men egnet til at vække revolutionære ånder, det var den ikke.

Personlig tillægger jeg skoleårene den største betydning. De 8–10 år i skolen betyder langt mere end 20 år senere i livet, fordi i alderen 7 til 17 personligheden, naturligvis, endnu er ufærdig og kan dybt påvirkes. Det sker mindre gennem fag end gennem mennesker. Det mærkelige er, at denne påvirkning kan ske såvel i tilslutning til skolens ånd og lære som i modsætning til den. Det har jeg selv erfaring for. Afgørende er den menneskelige kvalitet. Det vil være rimeligt nu i hundredåret at nævne navne som Hans Thyssen, Otto Krag, Edvard Hansen, Marie Hansen, Drachenberg og Karen Jensen. Se disse mennesker blev for mere end et halvt århundrede siden en del af vort liv, og de vil leve deres skyggeliv i os i 20–30 år endnu, nemlig indtil den sidste af deres elever er død. Først da bliver navnene på deres gravsten mindeløse, den sidste erindring slukt.

I livets løb har jeg flere gange måttet filosofere over en skoles væsen, idet jeg i reglen samlede tanker om den gamle realskole i Lyngby. Når det så hyppigt er sket, har det vistnok en særlig årsag, som jeg endnu ikke har nævnt: Skolens aldeles enestående beliggenhed. Hvis vi tager en passer og anbringer dens ene ben Hovedgaden 56, medens det andet afrunder en cirkel, målt fra centrum, på $1\frac{1}{2}$ mil, så vil vi inden for denne bue finde det meste af Danmarks herligheder. Dette betød, at mange fag – dog naturligvis ikke f.eks. matematik og fysik – blev en slags hjemstavnsføre. Undervisningen fik et væsentligt tilskud af den natur og kultur, der omgav os. Jeg skal søge at anskueliggøre, hvad jeg mener.

Faget *dansk* fik en særlig fylde eller virkelighed af vort kendskab til Christian Winthers »Flyv, fugl, flyv over Furesøens Vove«, af Oehlschlægers »St. Hans Aften-Spil«, som foregik der bag Fortunen, af Kaalunds »Konen ved leddet i Frederiksdal«, Klopstocks eg på Prinsessestien, og ville nogen se »de brede sletter i sollysets sommerpragt«, da behøvede han blot at gå ud mod Eremitagen.

Som med faget dansk, sådan også med faget *historie*. Sagen var jo den, at Lyngby ikke blot helt havde været et digternes Weimar, det havde også været et kongernes Windsor. Der var 10 minutters gang til Sorgenfri, en god halv time til Jægersborg og Bernstorff, på Kongevejen stod Bernstorffstøtten, imod Frederiksdal lå D. G. Monrads Hummeltofte, i selve byen Gramlille. Minder der lever fra landets industri- og handelshistorie var Mølleåens værker, Sophienholm, Feyerskovs palæ og meget andet. Vi havde herude Frilandsmuseet, men den hele egn var i virkeligheden et frilandsmuseum for Danmarks litteratur- og kulturhistorie.

Vort pensum lå lige uden for døren. Det kunne ingen anden skole sige. Og over hele dette nordsjællandske Wårmland med dets søer og skove lå Furesøen og vuggede og sukkede i sommernatten. Lad os uden hæmning sige, hvad der er sandt: *Ja, vi elsker dette landet, som det stiger frem!* det er virkelig en mulighed, at denne skønne blanding af natur og kultur i vor barndom og ungdom har sænket drømme på vor jord og medvirket meget til, at den nu hundredårige skole for os står i et lys, der måske ikke helt kan forstås af andre.

Det forekommer noget af et under, at Thyssens skole, Lyngby private Skole, nu har bestået i 100 år. Betænk hvor farlig vejen har været fra rønnen ved gadekæret frem til det kompleks af bygninger, der nu er skolens. Omkring 1910 moderniserede Lyngby kommune sit skolevæsen, idet dets gamle almuepræg forsvandt. Jeg har selv set Engelsborgskolen blive bygget. Det er klart, at der

derved blev påført mellemskoleklasserne i skolen på Hovedgaden en alvorlig konkurrence. I 1920 kom statsskolen, der for en uforudselig tid umuliggjorde det private gymnasium, som nogle år forinden var blevet bygget oven på den gamle realskole. Med andre ord: Udviklingen truede eller tog denne skoles mellemstykke og topstykke. Da statsskolen var etableret, blev der af »Thyssens Skole« tilbage en lille underskole, som man kun turde spå en beskeden fremtid. Men i dag har skolens fortsættelse, Lyngby private Skole, over 450 elever og er endda i stadig vækst. Vi tør heraf slutte, at der i tiden 1871–1920 blev lagt en solid grund, og at skolen siden har været ledet med megen dygtighed. Dens gamle elever hilser med glæde deres skole på dens hundredårsdag.

Fhv. sognepræst E. Carsten Larsen:

TRÆK AF LYNGBY'S KIRKELIV 1924/42

Oplevet - erindret - refereret

Omkring år 1924 var der præstemangel ligesom nu omkr. 1970-71. Menighedsråd søgte ivrigt – endog efter nybagte cand. theoler, når disse kom ud af Universitetets hoveddør efter lige overstået eksamen.

Også i Lyngby Sogn (Lyngby, Lundtofte og Virum), hvor befolkningstallet var nået op på 13.000, kneb det at få besat et nyoprettet embede som kaldskapellan. Man søgte forgæves at få en ansøger af grundtvigsk præg. Men resultatet blev: én ansøger, som var udset til Frederiksberg, en anden, som ingen chance havde, og så blev jeg – den tredie – antaget og ansat – åbenbart »i mangel af bedre«! –

Til Lyngby kom man dengang – i 1924 – med Tolstrups grønne rutebiler fra Hans Knudsens Plads i København, ad Lyngbyvej og gennem Lyngby Hovedgade, som endnu var stiltfærdig og idyllisk. Eller man kunne rejse ad nordbanen med damptog, som kørte ca. én gang i timen. Man boede i Lyngby til en vis grad »på landet«, og adskillige københavnere tilbragte endnu dengang deres sommerferie som landophold i Lyngby.

I denne artikel skal der ikke gåes ind på det topografiske. Kun det kirkelige menighedsliv skal omtales, sådan som det udspillede sig i årene 1924–42, med samt et par linier om traditioner fra de forudgående ca. 100 år.

Fra 1856 til 1921 var sognepræsterne i Lyngby, P. Rørdam,

C. C. Hjortkjær.

E. Carsten Larsen

H. F. Rørdam og C. C. Hjortkær, stærkt grundtvigsk prægede personligheder og følgelig også en stor del af menighedslivet.¹⁾

Kirken var fyldt om søndagen, når P. Rørdam prædikede. End- og fra København kom der tilhørere kørende med »Kirketoget« netop til gudstjenestetid.

Både H. F. Rørdam og C. C. Hjortkær fortsatte i samme stil og linie, selv om udviklingen jo ændrede mangt og meget i deres virkeår.

Også »Grundtvigs Højskole« – på nuværende Frilandsmuseums område – bidrog til at fastholde det grundtvigske præg til et stykke ind i dette århundrede. Der afholdtes f.eks. midsommermøder her og aftensang i Lyngby Kirke – og engang imellem vennemøde i maleren Niels Skovgaards hyggelige hjem på Frederiksdalsvej (nu Hummeltoftevej). Men højskolen solgtes 1937 og flyttedes til Hillerød; og den grundtvigske kreds formindskedes lidt efter lidt. Højskoleforstander H. Rosendal var allerede flyttet til København og blev kordegn ved Vor Frelses Kirke. Og hans efterfølger Ernst Borup flyttede ligeledes til København og tog en gerning op i Vartov.

Også Indre Mission har fra ældre tid haft stærkt greb i Lyngby Sogn, der indtil ca. 1930 omfattede Lundtofte, Brede og Virum. I de to sidstnævnte byer stod missionshuse, i Lyngby »Menigheds- og Missionshuset«, Sorgenfrivej 12.

Kaldskapellan 1882-89 Julius Friis Hansen og kaldskapellan 1890-1905 H. Heskjær gik stærkt ind for denne sag og havde følge af adskillige kendte borgere.²⁾

Under sædvanlige arbejdsformer: søndagsskole, K.F.U.M. og K., bibelkredse, missionskredse og aftenmøder trivedes her et menighedsliv af adskillig betydning helt ind i 1920'erne. Derefter forsøgtes det et par gange at samle nye deltagere blandt byens befolkning – dog uden synderligt held.

Alt dette har dog ikke medført stærke brydninger. Man kunne

samles i kirken om søndagen, hvor man – som højskoleforstander E. Borup engang sagde – »fornam at være i fædrenes kirke«.

Nævnes skal det også, at Pinsevækkelsen 1911 stiftede sin ældste organiserede menighed i Danmark her i Lyngby – delvis udgået fra samfundet i det gamle nu nedrevne missionshus i Brede. Der opførtes et forsamlingshus »Eben-Ezer«, som endnu ligger på Caroline Amalievej 53.

Hertil knyttedes i begyndelsen nogle fra baptistmenigheden, som i mange år havde forsamlingshus på Bagsværdvej 29; dette er nu afløst af en smuk kirkebygning på hjørnet af Bagsværdvej og Odinsvej.

Heller ikke fra disse to samfund har der ytret sig nogen særlig aktiv modsætning eller brydning. Man har samlet sig om egne gudstjenester og arbejdet på at styrke fællesskabet indenfor denne kreds.

Lyngby Sogn var et traditionsrigt sogn at komme til for en ung præst i 1924. Sognepræst G. Krohn og pastor N. N. Sværdborg tog særdeles venligt imod mig, og det samme gjorde kordegn Ejn. Sørensen, organist Rosendal, graver Christensen, kirkekone fru Petersen og befolkningen i øvrigt.

Det blev betydet mig at tage mig særligt af Virum, som da omfattede 1770 sjæle. Her holdtes gudstjeneste i Virum Skoles naturhistorielokale hver søndag kl. 14.30. Sangen ledsagedes af musik fra et harmonium; og ikke få mødtes her, som kendte hinanden næsten allesammen. I den varme sommertid kunne antallet af deltagere gå ned til tre! I vintertiden holdtes bibellæsning hver anden fredag aften kl. 20-21, ofte med god tilslutning.

I Lundtofte Præstegård boede pastor Sværdborg som distriktspræst for Lundtofte, Brede og Hjortekær. Men vi to Lyngbypræster var også pligtige at gøre tjeneste i Lundtofte kirke og di-

strikt, som hørte til Lyngby Sogn (til 1.1.-32), og udføre kirkelige handlinger for de derværende beboere, som ønskede det.

Og der var arbejde nok at tage fat på i det omfattende sogn. Ikke blot gudtjenester og møder tre steder, vielser og begravelser og konfirmandundervisning, men også husbesøg i stort tal ved passende anledning: dåb, konfirmation, begravelse, sygdom og anden nød. Og – det skal siges – overalt blev man vel modtaget og fandt megen tillid, fortrolighed og menneskelig berigelse. Der stiftedes mange forbindelser, som holdt i årevis. Og jeg mindes talrige eksempler på en rørende stor trofasthed.

I de første år indtil 30'erne holdtes gudtjenester i Lyngby Kirke kl. 10 og kl. 17 hver søn- og helligdag. Kl. 10 var der stort set fyldt i hovedskibet og det meste af korsarmen. Om eftermiddagen var der ofte mange; dog kunne det variere en del. Men i årenes løb aftog tilslutningen meget – som i øvrigt de fleste steder. Der skabtes flere og flere muligheder også trafikalt for at komme ud af byen til andre tiltrækkende arrangementer. I sommermånederne holdtes gudstjenesterne kl. 8 og 10.

Blandt de mest trofaste kirkegængere skal kun nævnes Kong Christian X, som altid kom i kirke i de perioder, kongefamilien boede på Sorgenfri Slot. Jeg har set kongen bile forbi kirken kl. 9.45 til Sorgenfri efter at have sejlet hele natten fra Bornholm. Præcis kl. 10 sad Majestæten på sin kirkestol med en stor blomst i knaphullet og et venligt nik til den fungerende præst.

Præsterne skulle også holde andagter på Lyngby Sygehus Afdel. A. og B (tuberkulose) hveranden lørdag aften. Vi fandt her stor forståelse og medhjælp hos oversygeplejerskerne Søster Karla, frk. Jørgensen og frk. Ina Iversen. Afdeling A husede akut syge under overlæge Schreibers kyndige hånd og pleje. Afdeling B var kun for tuberkulosepatienter.

Dengang var der ikke mange TBpatienter, der blev raske; senere blev dette anderledes, så der blev færre tragedier at være

N. N. Sværborg.

vidne til. En enkelt, aldrig glemt udtalelse fra en ung, ugift mor til tre børn skal nævnes. Hun var en aften anbragt i et værelse lige ved den vagthavende natsygeplejerske. Det gik mod døden, og jeg satte mig ved hendes seng. Hun fortalte en smule om sit stakkels, uregelmæssige liv, som nu altså var nær afslutningen. Da jeg så spurgte, hvordan det kan være, at det er gået således? – svarede hun stille: »Der var ikke noget ved at være hjemme.«

Jeg vidste, hun havde ret.

Også på »Lykkens gave«, kommunens alderdomshjem, holdt vi andagt ca. hver 14. dag kl. 19. Beboerne sad rundt i hele dagligstuen og sang med til orgel- eller klaverledsagelse. De lyttede godt til prædiken; og man skulle ikke undervurdere deres evne til at forstå og bedømme indholdet. Dette lod bestyrerinden, fru Anna Hansen, engang imellem fint skinne igennem, medens hun sammen med sin mand, bestyrer P. Hansen, bød på en kop aftenkaffe og en cigar bagefter.

Hvert år lille juleaften var der her en julefest, hvor sognerådsformand Ingv. Nørgaard og andre medlemmer af sognerådet samt præsterne var til stede. Efter prædiken og julesalmer og oplæsning af et par små noveller samledes man til kaffebord med æbleskiver og klejner og adskillige bordtaler. En meget hyggelig indledning til julen – og navnlig da når vi senere vandrede hjem gennem Bondebyen under let snefald og nødtørftigt lys fra de gamle gaslygter.

Endelig skal nævnes en månedlig andagt på »Gyvelholm«, Københavns Kommunes plejehjem for tuberkuloseramte mænd på Furesøvej 61, – som regel en søndag kl. 16 efter gudstjenesten i Virum Skole.

Eftersom nu byen udbyggedes og befolkningstallet steg, øgedes

antallet af kirkelige handlinger og konfirmander – også fra Vi-rum og Lundtofte, som Lyngbypræsterne stadig var forpligtede overfor.

Ofte kunne der ved barnedåb være fra 8 til 12 børn med samt 30–40 pårørende, som dårligt kunne rummes, når dåben fandt sted under formiddagstjenesten med mange kirkegængere. Vi måtte så dele dåbsbørnene i to hold, hvoraf det ene mødte efter gudstjenesten.

Alligevel var det ikke let for alle at bevare ro og besindighed, når de måtte vente under snævre lokaleforhold. Mandlige fadere kunne godt lade et par bandeord falde til sædvanlig pynt på personen. Men da havde de ikke regnet med den gamle kirkekone, fru Petersen, der var klædt i gammeldags konedragt og hovedtøj med guldnakke. Med blid værdighed lod hun følgende bemærkning falde: »Hvis int' De plejer van aa bande, når De er hjemme, så behøver De int' aa gøre det her!« Hun var et ærligt, troende kristenmenneske; og som type passede hun uovertræffeligt til den gamle kirke, når hun stod ved døren og tog imod folk og spredte hygge om dem.

Ved store konfirmationer med 70-80 konfirmander måtte antallet af deltagende familiemedlemmer begrænses til 3 à 4. Og så var kirken helt overfyldt og pakket, så det igen kneb med besindigheden. Kong Christian X overværede engang en sådan urolig konfirmation og spurgte bagefter: »Hvad var det dog for mennesker? De skændtes jo med hinanden i kirken!«

Også brudevielser var der mange af. Endnu eksisterede skikken, at bruden skulle komme for sent og derved øge spændingen hos brudgom og gæster. Den måtte vi imidlertid afskaffe, da der ikke sjældent var indtil tre vielser lige efter hinanden på det mest eftertragtede tidspunkt lørdag eftermiddag. I de senere år fra ca. 1960 opløstes af sig selv en anden gammel skik ved vielser, at damerne satte sig i venstre og herrerne i højre side af kirken.

Begravelser og bisættelser er nok det sværeste en præst får at gøre med, enten man har kendt eller ikke kendt den afdøde. De pårørende venter med rette en taktfuld nænsomhed og ikke et sårende rutinevæsen hos præsten. Dette medfører hans stadige selv-tugt; han må veje sine ord på guldvægt.

I 20'erne og et stykke ind i 30'erne døde mange i deres hjem. Når kisten så skulle føres til kirke eller kapel, ønskede adskillige opretholdt den gamle skik, at den døde skulle »synges ud«. Man samledes da i stuen omkring den åbne kiste, præsten sang et par korte salmer og bad Fadervor, og overværede så ofte en gribende afskedtagen som den eneste, der skulle bevare fatningen. Det var ofte vanskeligt. Så gik vi gennem byen til fods og nåede kirke eller kapel, når kirkeklokken »ringede solen ned« eller »dagen ud«, som det nok retteligt hedder.

Fandt begravelsen sted fra Lyngby Kirke til Sorgenfri kirkegaard, spadserede følget ofte efter rustvognen hele vejen dertil. Men var graven på kirkegården ved kirken ned mod hovedgaden, standsede politiet trafikken, medens jordspåkastelsen fandt sted efterfulgt af bøn og velsignelse. Senere hen lod dette sig ikke gøre på grund af den stærkt stigende trafik.

Et smukt træk ved begravelser på Assistens- og Sorgenfri Kirkegaard skal nævnes. Et mandskor fra Arbejdernes Sangforening sang undertiden ved en kammerats jordefærd. En halv snes mænd stod skjult bag et buskads i nærheden af graven. Efter jordspåkastelsen o.s.v. stemte de flerstemmigt i med salmen: »Som dug på slagne enge så falder livets ord på kristnes sottesenge, i sky da håbet gror, og trøsten over døden deraf er førstegrøden o.s.v.« (Nr. 624 i salmebogen).

Som middel til at holde fællesskabet i menigheden vedlige stif-

G. Krohn.

tede pastor Krohn sammen med en række kvinder og mænd i sognet »Lyngby Menighedssamfund« 1924. Ideen stammede fra Københavns menighedsliv i begyndelsen af århundredet. Og flere steder i omegnen prøvede man ideen nogle år som noget, der hørte sig til.

Ifølge vedtægterne var det »En sammenslutning af kristne mænd og kvinder i Lyngby Sogn, der samler sig om døbefont, nadverbord og prædikestol i Lyngby Kirke og føler sig forpligtet overfor Guds Rige i Lyngby Sogn«, og dets opgave er »Under arbejdet på det kristelige livs vækst i sognet at fremme kirkelig enhed og ophjælpe menighedsbevidstheden«.

»Medlemmerne samles ved to månedlige sammenkomster (som regel i menighedshuset, Sorgenfrivej 12) den første og tredje torsdag i måneden, hvor dels udenbys dels lokale talere fører ordet. Og der er som regel lejlighed til frit ordskifte og til ved fri samtale at lære hverandre at kende. – Forøvrigt er også ikke-medlemmer meget velkomne til at deltage« – således lød en fornyet henvendelse til befolkningen i kirkebladet »Kirke og Hjem« november 1933, da man trængte til nye medlemmer og interesserede.

Medlemmer fastsatte selv et frivilligt årsbidrag til arbejdet. Bestyrelsen bestod af 3 grundtvigske, 3 missionske og 3 kirkelige centrumsfolk samt præsterne. Den planlagde program og sørgede for talere. Ved de offentlige møder var emnerne gerne af oplysende, folkelig karakter og besørgedes af dengang kendte talere såsom prof. Edv. Lehman, seminarieførstander Bredstrup (Jonstrup), minister Klaus Berntsen, stiftsprovst Ussing, prof. L. P. Larsen m.fl. Så var der stuvende fuldt i menighedshusets 2 og enkelte gange 3 sale – også af mennesker, som ellers aldrig kom i menighedshuset.

Ved medlemsmøder talte overvejende de lokale præster og deres kolleger fra København og omegn. Det formede sig dels som foredrag om dele af den kristne tro dels som bibellæsninger. Den

store sal var gerne godt besat, og det fælles kaffebord løste tungerne og forbandt deltagerne i et menneskeligt fællesskab.

I løbet af nogle år mindskedes tilslutningen og interessen. Tilslutningen, fordi adskillige ældedes og døde. Interessen, fordi kredsen blev anset for eksklusiv. Det sidste var det værste; og pastor Krohn og jeg blev enige om at opløse det organiserede »Samfund« og lade alle møder være åbne – ligesom jo gudstjenester altid er.

Det kirkelige børne- og ungdomsarbejde skal også omtales. Søndagsskolen holdt til i menighedshuset hver søndag kl. 14. En række personer af det almindelige borgerskab arbejdede her frivilligt og trofast blandt en ikke ringe flok børn i alderen 5 til 12 år. En juletræsfest mellem jul og nytår samt en skovtur om sommeren var »stjernestunder« i dette arbejde.

For de unge var der en K.F.U.M. med tre afdelinger for de forskellige aldersklasser. Her arbejdedes med foredrag, bibeltimer og underholdning, – og det gik nogenlunde.

Men de unges virksomhedstrang blev ikke tilfredsstillet i længden. Og da maskininspektør Jens Grane tog bolig her i byen, startede han – selvfølgelig – K.F.U.M. spejdnernes troppe. Og der kom snart gang i friluftsarbejdet, som består endnu.

Senere kom også K.F.U.K. spejderne til.

I ældre tid – før 1924 – havde der været et »Frivilligt Drenges Forbund« (FDF) under overlærer Jens Weiles ledelse. Dette lå stille efter 1924, men startede igen i 1946 under kordegn Johs. Rasmussens ledelse og med tilknytning til Christians Sogns menighed. Dette arbejdet består endnu efter 25 års varierende blomstring.

Også K.F.U.K. samlede mange unge piger under ledelse af fru proprietær Nissen, Kastanievej 4. Samlingsstedet var en sal i menighedshuset. Men ofte stillede fru Nissen sit store hjem til rådighed og hyggede hjemligt om de mange unge piger af den tjnende stand.

Da fru Nissen trak sig tilbage efter mange års uegennyttig indsats, trådte fru kordegn Sørensen til med samme iver og ånd. Men det begyndte at knibe med tilslutningen, da K.F.U.K.s hovedforening byggede sin store bygning i København. Den trak adskillige til sig, når de unge have deres fridag, som dengang var onsdag. En lille opblomstring skete, da sekretær frk. Anna Larsen, Hovedgaden 9 A tog arbejdet op i sit hjem. Men lidt efter lidt gik arbejdet ind i løbet af 1940'erne.

Vedrørende andet arbejde skal det nævnes, at fru Nissen i sit hjem samlede en stor og offervillig kvindekreds, som arbejdede for »Dansk Missions Selskab«, D.M.S., der jo var startet 17. juni 1821 af Lyngbys daværende sognepræst Bone Falch Rønne. Store summer af frivillige bidrag er herfra blevet sendt til evangeliets forkyndelse i den store ikke-kristne verden.

Andre, mindre kredse havde tilknytning til Østerlandsmission, Israelsmission, Sudanmission og Pathanmission.

Lyngby Sogns menighedsråd bestod i 1924 af 15 medlemmer udgået fra kirkeligt og politisk hold ved et såkaldt fredsvalg, det der i nyere tid kaldes aftalevalg. Så godt som *alle* medlemmerne var trofaste kirkegængere. Og kun ved et par valg af præster, kordegne og organist var der skriftlig afstemning. Man talte sig til rette som sagerne, selv om der dog engang imellem var enkelte træfninger, når forskellige meninger brødes.

Daværende pantefogedassistent Alfred Nielsen var formand i over 25 år og afløstes af grosserer Aage Asmussen, der fungerede til sin død juleaften 1941.

Hvad hidtil er skildret, er i det store og hele det synlige kirkeliv, som alle kunne få øje på, hvis de ville.

Men bag dette synlige lever meget, meget mere, som ikke alle kender til udover den eller de implicerede og præsten. Hvad der således udspiller sig i menneskers private liv og forhold, bliver selvfølgelig ikke bragt til offentlighedens kundskab. Men det finder sted, det sker, det foregår virkeligt, dramatisk eller udramatisk, stilfærdigt men ofte gribende.

Og det er et privilegium, som en præst får sammen med talrige mennesker: at skønne og spore Guds lys og kraft i menneskers liv her.

Navnlig forhen blev man ofte kaldt ud – nat eller dag – til hjemmedåb og hjemmealtergang, når sygdom og livsfare var i stuen. Hjælpeløse var vi selv, men Guds ord, bøn og sakrament gav lys og fred. Jeg har set evangeliet bære frugt i samme øjeblik, det blev sagt og sået.

1) Se Lyngby-Bogen 1939, 5. hefte.

2) Se Lyngby-Bogen 1962, side 273 flg.

BERETNING OM SELSKABETS VIRKSOMHED 1970/71

Mandag den 22. juni 1970 havde Historisk-topografisk Selskab indbudt til sommerudflugt og generalforsamling. Udflugten gik i 1970 over kommunegrænsen til Bernstorff slot og slotspark. Ca. 200 medlemmer havde efterkommet indbydelsen. En meget vellykket tur, som under kyndig ledelse af museumschef Steffen Lin-

Sommerudflugt mandag den 22. juni 1970. Bernstorff slot og slotshave. Leder museumschef Steffen Linvald.

Sommerudflugten den 15. juni 1971 (Brede). Mølleåtur under ledelse af historikeren, cand. mag. fru Ebba Waaben.

vald blev en stor oplevelse for deltagerne. Man fik en meget indgående skildring af familien Bernstorff og af Bernstorff slot.

På den ordinære generalforsamling på Stadsbiblioteket i Lyngby besluttede man at forhøje årskontingentet fra kr. 10,- til kr. 20,-.

I anledning af Jægersborg Dyrehaves 300 års jubilæum i 1970 har Historisk-topografisk Selskab udgivet: »Dyrehavs-blade og blade om Dyrehaven«, ved Iørn Piø og Aage Børresen. Bogen blev udsendt til medlemmerne og er blevet en stor succes.

Der skal her rettes en tak til Sparekassen for Lyngby og Omegns Fond, der velvilligt ydede et tilskud til bogens udgivelse.

Mandag den 30. november 1970 blev der afholdt medlemsmøde

på Sophienholm. Ca. 175 medlemmer besøgte den omfattende og meget spændende udstilling »Gamle dage i Lyngby-Taarbæk Kommune«. Arkivar mag. art. Iørn Piø fortalte, og i udstillingens »biograf« vises gamle Lyngby-film.

Tirsdag den 1. juni 1971 blev der atter afholdt medlemsmøde på Sophienholm. Målet var udstillingen »De 9 Møller«, der var arrangeret i anledning af Fuursø-Møllestrøms Interessentskabets 250 års jubilæum. Ca. 160 medlemmer hørte Steffen Linvalds beretning om de 9 Møller langs Mølleåen og så derefter den omfattende udstilling.

Tirsdag den 15. juni 1971 havde selskabet indbudt til Mølleå-tur. På trods af vejrets ugunst var 200 medlemmer mødt. Under ledelse af historikeren, cand. mag. fru Ebba Waaben, startede bus-turen fra Lyngby nordre Mølle. Efter at have passeret Fuglevad Mølle standsede man i Brede, fortsatte gennem Ørholm, Nymølle og Stampen til Raadvad.

På den efterfølgende ordinære generalforsamling besluttede man at udvide bestyrelsen med 2 nye medlemmer fra 11 til 13. Som nye medlemmer blev valgt: Landsretssagfører, fru Elsebeth Sundboe og overinspektør, dr. phil. Holger Rasmussen.

Mandag den 22. november 1971 kl. 20 blev der afholdt medlemsmøde i Bibliotekssalen på Stadsbiblioteket i Lyngby. Mølle-eksperten, ingeniør Anders Jespersen fortalte levende om de gamle møller – bl.a. om Lyngby nordre Mølle.

Aage Børresen

*Historisk-Topografisk Selskab for
Lyngby-Taarbæk Kommune*

Bestyrelse 1970–71

Stadsbibliotekar Aage Børresen
formand

Borgmester Paul Fenneberg

Pastor Poul Gamrath

Befragter H. V. Holsøe

Arkivassistent Svend Aage Larsen

Forfatteren Palle Lauring

Direktør P. Lauritsen

kasserer

Direktør H. J. Lemche

Stadsarkitekt E. Lunøe-Nielsen

Ekspeditionssekretær, cand. polit.

Vagn Otterstrøm

Overinspektør, dr. phil.

Holger Rasmussen

Landsretssagfører, fru Elsebeth

Sundbo

Overinspektør Kai Uldall

Selskabets adresse,

*Lyngby-Bogens redaktion
og Sekretariatet for Byhistorisk
Samling for Lyngby-Taarbæk
Kommune:*

Stadsbiblioteket i Lyngby,

Lyngby Hovedgade 28,

2800 Kgs. Lyngby

Telefon (01) 88 17 00

